

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

CELAL NURİ (İLERİ) ve İSLAM TARİHÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN**

**Hazırlayan
Habip DEMİR**

ANKARA-2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ.....	III
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
C. Araştırmanın Kaynakları ve Metodu	2
D. 20. Yüzyıl Başlarında Türkiye’de İslam Tarihçiliğine Genel Bir Bakış.....	3

I. BÖLÜM

CELAL NURİ’NİN HAYATI ve ESERLERİ

A. YAŞADIĞI ASRA BAKIŞ.....	6
1. Siyasi ve Sosyal Panorama.....	6
a. II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909).....	6
b. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918).....	8
c. Cumhuriyet Dönemi ve Milli Kimliğin Oluşumu	10
2. Düşünce Hayatı	12
a. Yeni Bir Aydın Tipinin Oluşumu Olarak II. Meşrutiyet.....	12
b. Osmanlıcılık.....	16
c. İslamcılık	17
d. Batıcılık	19
e. Türkçülük.....	21
B. HAYATI VE ESERLERİ	22
1. Yetişme Çevresi.....	22
2. Öğrenim Hayatı ve İlk Etkiler	23
3. II. Meşrutiyet ve Batıcılık Akımındaki Yeri.....	24
4. Batıcılığı Meşrulaştırma Girişimi Olarak İslamcılığa Temayül.....	27
5. Yeni Bir Aydın Kimliğinin Oluşumu Olarak Cumhuriyet’e İntibak: Batıcı-Türkçü Kimliğine Yöneliş.....	28
6. Cumhuriyet Dönemi Toplumsal Dönüşümüne Katkıları	29
7. Eserleri.....	30

II. BÖLÜM

CELAL NURİ'NİN İSLAM TARİHÇİLİĞİ

<i>A. İSLAM DİNİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ</i>	32
1. Din ve İslam'a Bakışı	32
2. İslam Tarihine Bakışı.....	38
<i>B. HÂTEMÜ'L-ENBİYÂNIN KAYNAKLARI</i>	42
1. Eseri Yazma Sebepleri.....	42
2. Esere Temel Oluşturan Batılı Fikir Akımları ve Oryantalistler	44
3. Osmanlı Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığının Eserin Oluşumuna Etkileri	50
<i>C. HÂTEMÜ'L-ENBİYÂ'NİN METODU</i>	52
1. Kaynak Seçimi.....	52
2. Kaynak Tenkidi ve Kullanma Biçimi	53
3. Dil ve Üslûbu.....	57
<i>D. MUHTEVASI</i>	59
1. Nübüvvet ve Vahiy Meselesi.....	59
2. Peygamberin Sıfatları	62
3. Diğer Dinlerle ve Din Büyükleriyle Karşılaştırma	64
<i>E. TEPKİLER</i>	67
1. Batıçıların Tepkisi	67
2. İslamcıların Tepkisi	70
<i>F. İSLAM TARİHÇİLİĞİNE YÖNELİK KURAMSAL VE KAVRAMSAL KATKILARI</i>	72
KAYNAKÇA	78
ÖZET	84
ABSTRACT	85

ÖNSÖZ

XIX. Yüzyıldan bu yana tarihyazımında önemli gelişmeler olmaktadır. Özellikle Batı'da, aydınlanmacı akımın önderliğinde aklın verilerini genel olarak doğa bilimlerinden sonra, sosyal bilimlere de uygulama gayreti görülmüştür. Aklın verilerini sosyal bilimlere de uygulama girişimi kendisini Tarih bilimi açısından da göstermiştir. Tarih bu yüzyıllarda, görüşlerini meşrulaştırmak isteyen herkes için bolca malzeme sunan bir alan olarak görülmüştür. Tarih, ilerlemenin taraftarı olmak için de, geleneklerine sahip çıkmak isteyenler için de bir sığınak noktası haline gelmiştir.

Batı'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı'nın son dönemlerinde halen geleneklere sıkı sıkıya bağlı, "Asr-ı Saadet" anlayışı merkezli bir İslam Tarihi yorumu yaygındı. Geleneğe dokunabilmenin mümkün olmadığı bu dönemlerde, bunu yapmaya çalışanlar da şiddetli tepkilerin odağı haline gelmekteydi.

İşte bu bağlamda Tezimiz, II. Meşrutiyet döneminin ünlü gazeteci, siyasetçi ve fikir adamı olan Celal Nuri'nin, esasında İslam Tarihi geleneğine yönelttiği tenkitleri ve sunduğu yeni yaklaşımı ortaya koyma gayretinin bir ürünüdür.

Celal Nuri, döneminde oldukça sevilen ve okunan bir Batıcı yazar olarak bilinmektedir. Çalışmamız, Batıcı kesimden birinin İslam Tarihi üzerine ne düşündüğünü gösterme açısından önemlidir. Çünkü, Batıcı kanadın İslam'a karşı mesafeli durmaya çalıştığı bir dönemde böyle bir telif eserin ortaya çıkması ilginç ve üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olduğu muhakkaktır.

Biz çalışmamızda, ilk olarak, Celal Nuri'nin yaşadığı dönemin genel bir panoramasını çizdikten sonra, yaşadığı kimlik değişimi sürecini ele almaya çalıştık.

Birinci bölümde, yaşadığı asra bakış, öğrenim hayatı ve ilk etkiler, dönemine göre fikri konumu gibi meseleleri inceleyerek, onun aslında bu dönemin bütün aydınlarında da görülen kimlik arayışı çabası üzerinde durduk.

İkinci bölümde; Celal Nuri'nin “Hâtemü'l-Enbiya” adlı eserini, Kaynakları, Metodolojisi ve Muhteva özellikleri bakımından inceledikten sonra, devrinde esere karşı yazılmış eleştirileri ve bu eserin İslam Tarihi alanında günümüze hangi yönlerden ışık tutmuş olabileceğini açıklamaya ve değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamızın mükemmel olmadığı muhakkaktır. Sadece alana ufak da olsa bir katkı sağlama umudu bizi sevindirmeye yetecektir.

Son olarak, bana kıymetli vakitlerini ayırarak sıkıntılarima ortak olan ve tarihçilik formasyonu kazanmamda emeğini inkâr edemeyeceğim, danışmanım değerli Hocam Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Habip DEMİR

Nallıhan/2005

I. BÖLÜM

CELAL NURİ’NİN HAYATI ve ESERLERİ

A. YAŞADIĞI ASRA BAKIŞ

1. Siyasi ve Sosyal Panorama

a. II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)

Üzerinde tartışmaların süregeldiği böylesine muğlak bir dönem üzerine söz söyleyebilmek bir hayli güçtür. Fakat biz burada II. Abdülhamit dönemini (1876-1909) baştan sona siyasi, sosyal ve ekonomik bir süreç içerisinde ele alacak değiliz. Asıl temamız olan, bu dönemin sonraki devirlere düşünce birikimi alanında ne gibi katkılar sağladığı, tarihsel olarak II. Meşrutiyet (1908-1918) ve daha sonra Cumhuriyet dönemlerinin oluşmasında ve konumuzla bağlantısı noktasında Celal Nuri’nin yaşadığı ilk devreleri anlama yolunda nasıl etkiler bırakmış olabileceğini ortaya koymaya çalışacağız.

Acaba II. Abdülhamit dönemi “kafaların boşaldığı bir karanlık dönem”⁴ mi, yoksa II. Meşrutiyet’in oluşmasına katkıda bulunmuş, tabiri caizse bir siyasi laboratuvar mı?⁵ sorularının cevabı verilmeye çalışılmaktadır.

İlk Batılılaşma teşebbüslerinin başladığı XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti’nden, III. Selim ile devam eden ve II. Mahmut’la dönüm noktalarına ulaştığı kabul edilen modernleşme, XIX. yüzyıl boyunca devam eden ve XX. yüzyıl Türkiye Cumhuriyeti’ne miras bırakılan bir çabalar bütünüdür.

Tanzimat dönemi boyunca Yeni Osmanlı düşüncesi etrafında birleşen bir gazeteci-aydınlar grubunun “mutlakiyet idaresini meşrutiyet idaresine” dönüştürme gayretinin⁶ bir sonucu olarak Osmanlı Devleti’nin çöküşten kurtulmasının meşrutî bir idare düzeni hariç mümkün olmadığı yönündeki düşüncenin etkisiyle Kanun-ı Esasi’yi

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul,2004, s. 57

⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim yay.,İstanbul, 1998, s.21

⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 163-164

ilan etme sözü vererek tahta II. Abdülhamit (1876-1909)'in geçmesi herkesi memnun etmiştir.

II. Abdülhamit, idaresi boyunca XIX. yüzyılın devlete biçtiği rolün de etkisiyle⁷ koruyucu, şefkat edici, kontrol edici, kanat gerici bir devlet siyaseti izlemeye çalışmıştır. Kendine kadar ki hükümdarların aksine, hakla iç içeliği sağlayacak her türlü fırsatı değerlendirmiş, özellikle Cuma namazlarını ve Cuma selamlığını hiç kaçırmamış, fakirlere, muhtaçlara bol bol atiyeler dağıtmış, imparatorluğun en ücra noktasındaki birine dahi yararlı hizmetlerinden ötürü madalya ve nişan gibi görsel sembolleri kullanarak⁸ onların yanında olduğu hissini uyandırmaya çalışmıştır. Öyle ki, cahil ve fakir olmasına rağmen halk kendinden bir padişaha sahip olduğunu biliyor ve huzurlu bir hayat sürüyordu.⁹

II. Abdülhamit farklı ve çatlak sesleri ülkenin geleceği açısından zararlı görmüş, bireyselliği ön plana çıkarmaya çalışan Yeni Osmanlıların aksine cemaat klişelerini öne sürerek tek tip insan(vatandaş) modeli çerçevesinde “Biz” yani toplumu siyasi sisteminde merkeze oturtmuştur. Bunun için karşıt görüşlülerin aksine önce ekonomik gelişmeyi temel alan “terakki”yi değil, sosyal alanda birliği sağlamayı amaçlayan “ittihat”ı ön plana çıkarmıştır. Berkes’in de deyişiyle “terakkiye giden yol ittihattan geçer”¹⁰ anlayışı II. Abdülhamit’in temel felsefelerinden biri olmuştur.

Devrinde kurtuluş ümitleri olarak ortaya atılan fikir akımlarından birini diğerine belirgin bir biçimde üstün tutmayarak, Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık akımlarını biri diğerinin yerine geçebilen eklektik bir siyaset anlayışıyla yoğurarak kullanmasını bilmiştir.

⁷ “...bu sebeple; matbuat, sanat, tiyatro gibi kitleleri etkileyen faaliyetler, dini kurumlar ve her şeyden önce maarif, XIX. Yüzyıl devletinin bizzat müdahale ettiği, yönlendirdiği, izlediği, mali ve idari destekle elde tuttuğu kurumlar ve faaliyet sahalarıdır.” İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman yay., 1999

⁸ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, YKY yay., Burada özellikle Abdülhamit’in halkla bütünleşirken ne gibi sembollere ve ritüellere önem verdiğini, sembolizm-iktidar bağlamında ele alan oldukça mühim tahlillere yer verilmiştir.

⁹ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 348

¹⁰ Berkes, *a.g.e.*, 342

b. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

Abdülhamit'in tahta geçişine kadar Tanzimat'la başlayan süreçte yönetimi elinde bulunduran ordu-bürokrat karışımı sivil elit, II.Meşrutiyetin ilan edilmesine kadarki dönemde tam anlamıyla siyasi kuluçkaya yatmış izlenimini vermekteydi. Baskı rejimi altında hareket alanı bulamayan daha sonraları gazeteci-aydın kesiminin de katılımıyla büyüyen bu elit hareketi¹¹ kendisine sığınak olan bazı Avrupa devletlerini de arkalarına alarak devrim ruhu etrafında bir araya gelmişlerdi.

1889'da, Abdülhamit döneminin bu baskıcı uygulamalarından rahatsız olan bir grup, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdu.¹² Amaçları fikirsel bir altyapının izlerini taşımaktan uzaktı. Görünen ilk ve tek amaç, her derde deva gördükleri Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlamak,¹³ böylece arzuladıkları özgürlüklerle dolu bir dünyanın kapılarını ardına kadar aralayabilmektir. Hedefleri bu olunca yapılan bütün çalışmalar Abdülhamit idaresinin zulmünü bertaraf etmekten başka bir temele dayanmıyordu.

Peki Meşrutiyet ilan edildikten sonra ne olacaktı? Bunun cevabını hemen hemen hiçbiri veremiyordu. Konuyla ilgili Akşin şu izahı yapmaktadır:

“İstanbul, birdenbire, resmi ağızdan bir ilanla meşrutiyetle karşılaşınca ne yapacağını şaşırır. Sansür yüzünden Rumeli'deki ayaklanmadan haberi olmadığı için meşrutiyet ona padişahın bir lütfu gibi geldi. Ayrıca, coşkunluğun padişaha teşekkür biçiminde açıklanması istibdat altında uyuşup kalmış olan halk için en tehlikesiz yol olarak gözüktü. Zira, ne söylenir, ne söylenmez, neye müsaade edilecek, neye edilmeyecek henüz belli değildi.

...

¹¹ Elit hareketi deyiimiyle, bu olanlarla halkın doğrudan bir ilişkisinin olmaması, meydana gelen gelişmelerin bir grup aydın-asker karışımından oluştuğu gerçeğini kastetmekteyiz.

¹² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 29

¹³ Mim Kemal Öke, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.12, İstanbul, 1993, s.251

İttihatçılar böylece arzuladıkları düzene kavuşmuş oldular ama, kendileri, o zamanın anlayışıyla “çoluk çocuk” oldukları için iktidarı bizzat ele almadılar, alamadılar.”¹⁴

Bu görüşler bizim İttihat ve Terakki'nin yönetim hakkında tecrübesi olmayan, tek amaçlarının II. Abdülhamit'i devirmek olan bir grup insanın hangi hâlet-i ruhiye içerisinde olduklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte, yıllardır yeraltında faaliyetlerini sürdüren aydınlar, hemen faaliyet alanına geçmiş, basın sanki zembereği kopmuşçasına boşalmıştı. Bu durumu Ülken şöyle ifade etmektedir:

“İkinci Meşrutiyetin politika buhranı yüzünden ilk günlerde fikir hayatı bir anarşi manzarası gösterir. Basın hürriyeti uzun zaman açlığı duyulan çeşitli ve çatışkan fikirlerin birdenbire yayılmasına imkan vermiştir. Bu sırada batıp sönen gazete, dergilerin sayısı pek çoktur.”¹⁵

Bütün bunlara rağmen meşrutiyetin ilan edilmesi birtakım olumlu olayların da gelişmesi için uygun zemini yaratmıştır. Toplum yaşantısında büyük bir canlanma olmuş, kadın ve işçi hareketleri örgütlenme düzeyine erişmişlerdir.¹⁶ Söyleyecek sözleri olan kim varsa sansürsüz bir hayatın getirdiği rahatlığı kullanma yoluna gitmişlerdir.

İttihat ve Terakkinin önderliğinde çeşitli fikirlere mensup gruplar, tek ideal olan “istibdat idaresini yıkmak” görüşü altında yekvücut olmuşlar, kendi aralarındaki bünye uyuşmazlıklarının farkına varamamışlar veya farklılıklarının farkına varmışlar ama bunun daha birincil idealler karşısında ciddiye alınmayacak bir nokta olduğunu düşünmüşlerdir.

Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonraki günlerde aralarında fikir ayrılıkları meydana çıkmış, ülkeyi nasıl bir geleceğin bekleyeceği meselesi üzerinde çeşitli görüşler birbirini izlemiştir. Yıllarca yeraltında yetişmenin getirdiği problemlerle boğuşmuşlardır.

¹⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 3. Baskı, İmge yay., Ankara, 2001, s. 122-126

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 139

¹⁶ *Yakınçağ Türkiye Tarihi*, C.I, Haz., Sina Akşin, Milliyet yay., 2005, s. 27

Bu problemlerin en önemlilerinden birisi yeni dönemde devletin rejimin hangi esaslara dayanacağı üzerinde odaklanmıştır. Adeta “yapmanın yıkmaktan zor olduğu” deyimini haklı çıkarırcasına bir kargaşayla yüz yüze kalmışlardır.¹⁷

Tüm aydınlar meşrutiyetle birlikte yeni bir toplum tipinin kurulduğundan bahsetmişlerdir. Ve hepsi birlikte toplum mühendisliği görevini üzerine alarak, kurulan yeni toplumu şekillendirme çabalarına girişmişlerdir. Daha önceki dönemlerden devralınan “Taba-i Şahane” kavramı yerini yeni kavram olan “vatandaş” a bırakmıştır. Vatandaşlık kavramını geliştirmek de okullar aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.¹⁸

Aydınlar ve toplum mühendisliğine soyunan diğer grupların üzerinde ısrarla durdukları birinci mesele, “Kanuni Sultan Süleyman’dan bu yana padişahla millet arasında var olan kafes”in kırılmasıdır. Artık halkın da iktidarda söz sahibi olabilmesi, iktidarı kendi malı bilmesi fikri sık sık işlenmiştir.¹⁹

Yapılmaya çalışılan tüm bu ideallerden meşrutiyetin yeni bir anlam arayışı çabası içerisinde olduğu söylenebilir. Peki meşrutiyet toplum için refah ve mutluluk getirmiş midir sorusuna verilecek cevap kişinin bakış açısına göre farklılaşabilmektedir. Fakat yine de siyasi düşünce alanındaki denemeleri ve Cumhuriyete bıraktığı miras göz önüne alındığında, bu dönemin iyice öğrenilmesi gereken önemli bir tecrübe olduğu unutulmamalıdır.

c. Cumhuriyet Dönemi ve Milli Kimliğin Oluşumu

I. Dünya savaşının bitimini izleyen yılda Avrupa’nın “Hasta Adam”ının artık ölmek üzere olduğu düşüncesi zihinlere yerleşmişti. Devletin kaderini elinde bulunduran İttihat Terakki liderleri ülkeyi birer birer terk ederek bir bakıma devleti mukadderatıyla baş başa bırakıyorlardı.

Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde, büyük devletlere karşı verilen anti-empyalist ulusal mücadele hedefine ulaşmış ve 1923’te Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle beraber yeni bir devletin kurulduğu dünyaya kabul ettirilmiştir. Fakat

¹⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batulama Hareketleri*, Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2004, s.30

¹⁸ Füsun Üstel, “ II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim, 2. baskı,İst, 2001, s. 167-168

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2004, s. 20

devletin kuruluşu problemlerin bittiği anlamına gelmiyordu, bilakis asıl problemler yeni devletin kimliğinin ne olduğunu belirleme sürecinde iyice kendini belli ediyordu.

Şimdi asıl problem yüzyıllarca İslam ve Müslüman kimliği üzerine bina edilmiş, güçlü bir siyasal geleneğe sahip bir devletten sonra yeni kurulan devletin hangi kimlik veya kimlikler üzerinde yükseleceğidir.

Çözülecek ilk sorun siyasi kimlik meselesiydi. Acaba devlet nasıl bir siyasi kimliğe sahip olmalıydı? Asırlarca dini esaslar üzerine kurulu bir siyasal sistemi bir anda yıkmak da mümkün değildi. Bunun için tedrici bir reform paketi uygulamaya sokuldu. Süreç, saltanatın kaldırılması ile başlayıp, Cumhuriyet'in ilanı ile şekli çizilmiş, son olarak Halifeliğin kaldırılmasıyla da siyasi oluşumunu tamamlamıştı.

Artık sıra yeni Türk devletinin kültürel dönüşümünü sağlayacak adımlar atmaya gelmişti.

Cumhuriyet topraklarındaki insanların sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış homojen bir kitle, tek bir ulus olmasına yönelik çaba olarak tanımlanan resmi ideoloji, radikal, devrimci ve bütüncül karakteriyle yeni toplum oluşturmada,²⁰ üzerine bina edilecek temel ilkeleri belirleyerek genel bir şablon oluşturmuştur.

Tabii Cumhuriyetin ideolojisinin oluşmasında II. Meşrutiyet dönemi aydınlarında bulunan “gizil cumhuriyetçilik” yaklaşımlarının ve özellikle görülen “uyanık uyku”ların da önemli katkıları vardır.²¹

Yeni devletin çözmek zorunda olduğu ilk iş devletin dayanaklarını belirlemektir. Bunun için de dine dayalı devlet yerine ulus-temelli devlet anlayışı egemen oldu.²² Fakat yeni kurulan devlet bünyesinde farklı ırk ve kültürleri de kapsıyordu. Tüm ırk ve kültürleri Türk kimliği etrafında birleştirmek de zor görünüyordu. Bunun için Ziya Gökalp'in fikirlerinden esinlenerek oluşturulan tarih, vatan, ülkü birliği esasına dayalı yeni bir toplum inşa etme gayretini görmekteyiz.²³

Burada salt ırk anlamında bir toplumun oluşturulmasının düşünülmeyip kültür birliğine dayalı bir ulus oluşturma gayretlerini dönemin hızla yükselen ırkçı oluşumlarına benzememe isteğinden ileri geldiğini de söyleyebiliriz. Diğer bir sebep

²⁰ Doğan Kuban, “Atatürk Ulusçuluğu ve Geleneksel Kültür”, *Bellekten*, C.37, Ekim, 1973, s. 25

²¹ Faruk Öztürk, “Cumhuriyet ve Ütopya”, *Modernleşme ve Batıcılık*, s. 493

²² Berkes, 521

²³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Kemal Bek, İst,2004, s.47

olarak da yüzyıllarca farklı etnik grupların ümmet birliği anlayışında bir arada yaşama tecrübesinin oynadığı roldür denilebilir.

Cumhuriyetin yönetici seçkinleri, yeni toplumu oluşturmaya çalışırken milliyetçilik, milli ekonomi ve hayata pozitif bakışı temel dayanak noktası yapmışlardı.²⁴ Buradaki pozitif yaklaşımdan amaç, dinin siyaset ve toplum alanındaki üstün gücünü yıkmak, dini, kişi ile Allah arasında var olan özel ilişki alanına indirgemek anlamındadır.

Cumhuriyeti kuran kadronun tüm bunları yapmaya çalışırken gerçekleştirmek istedikleri asıl amaç; yüzyıllarca Doğu kültürünün bir taşıyıcısı, görünüşü olan Osmanlı Devleti'ne tamamen sırt çevirmek, Batı uygarlığının bir parçası olmak için gereken bütün siyasi ve kültürel entegrasyonu sağlamaktı. Bu şekilde bir dizi reformla amaç, pozitivist yaklaşımı benimsemiş çağdaş uygarlık düzeyine hatta üzerine ulaşmayı temel ideal gören bir halk yaratmaktı. Bunun için yepyeni bir kimlik inşasına girişilmesi gerekmekteydi. Bu sebeple eğitim, hukuk, dil gibi alanlarda kısaca yaşam ve kültüre dair ne varsa bunları Batı uygarlığından almak ve toplumu Batıya adapte etmeye çalışmışlardır.

Redd-i miras yoluyla halkın kimliğini değiştirme gayretleri zaman zaman sıkıntılı süreçlerden geçmiş, halk yapılan bazı yenilikleri benimsemiş, bazı yenilikler de bünyeye uymayarak dışlanmıştı.

2. Düşünce Hayatı

a. Yeni Bir Aydın Tipinin Oluşumu Olarak II. Meşrutiyet

Aydın kavramı sahip olduğu tarihsel arka planın özelliklerinden dolayı tanımlanması güç bir nitelik göstermektedir. Bir kültürün yaptığı aydın tanımıyla başka bir kültürün yaptığı tanım birbirinden ayrılabilir. Bu da bize aydın kavramının evrensel özelliklere sahip bir tanımını ortaya koyma imkanı tanımamaktadır.

Aydın kavramını ortaya çıkışından bu yana birçok sosyal bilimci tanımlama gayreti içerisinde olmuştur. Bu da tanımlı yapanların kültürlerinin farklı olmasına göre yapılan tanımlamaların da sübjektif bir nitelik kazanması sonucunu

²⁴ Kongar, *a.g.m.*

doğurmuştur. Örneğin “aydın” belirli bir eğitilmişlik kriterine göre mi tanımlanacaktır, yoksa toplumda oynadığı role göre mi?²⁵ Örneğin Gramsci’ye göre toplumda sınıf kavramından bağımsız bir aydınlar kategorisi olamaz. Toplumda her insan akıl sahibi olduğuna ve bunu kullanarak yaşadığına göre entelektüel bir varlıktır.²⁶

Aydın, köken itibariyle, Avrupa’da kullanılan Aydınlanma düşüncesine inanan ve bu düşüncüyü hayatının odak noktası haline getiren kişilere verilen “intellectual” sözcüğünün Türkçeleştirilmiş halidir. Bu kelime yerine Osmanlıca’da, Arapça’da “münevver” kelimesi kullanılmaktaydı.

Aydın veya entelektüel, somut olayların üstüne yükselip soyut kademedeki düşünülebilir, toplumun temel yapısı, meseleleri ve değerleriyle meşgul olup başlıca sosyal, ekonomik ve politik gelişmeleri eleştirebilen, genellikle kabul edilmiş görüşleri izah tarzlarını, varsayımları tahlil ve tenkit edebilme bunlara bir şeyler katabilme veya faraziyeleri yorumlayabilme gücüne sahip kimsedir.²⁷

Aydın sınıfının ortaya çıkışı Batı’da, kilisenin ürettiği bilgiye karşı çıkışı başka bir deyişle dini bilginin yerine laik bilgi üretme çabalarıyla beraber ortaya çıkmıştır. Rönesans’a kadar “bilme” işi yalnız kilisenin tekelinde olan bir eylem olarak görülüyordu. Fakat edebiyat, sanat ve düşünce biçiminin değişmesiyle, kaynağını kiliseye ve onun düşüncesine muhalefetten alan yeni bir bağımsız sınıf ortaya çıktı. Cemil Meriç Aydın’ın serüvenini anlattığı çalışmasında, aydının kurulu düzene muhalefet yönünün ağır bastığını ifade etmiştir.²⁸

Kısaca özetlemek gerekirse, aydın kavramından şunu anlayabiliriz: Karşılaştığı herhangi bir olay karşısında bağımsız fikir üretme ve bu fikri değişik araçlarla paylaşabilme yeteneğine sahip, bunun yanında savunduğu fikirlerin halkta bir etki yaratabilmesini sağlamak adına onları eğitme, yetiştirme görevini de kendisinde gören, devletin mekanizması dışında kalmayı ve özgür faaliyet alanına sahip olmayı temel gaye edinenler kendisine “aydın” sıfatı verilebilecek olan kişiler olmaya hak kazanacaktır.

²⁵ Necdet Subaşı, *Türk Aydınlarının Din Anlayışı*, İstanbul, 1995, s.37

²⁶ Murat Belge, “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, *C.D.T.A.*, C.I, s. 125

²⁷ Necdet subaşı, *a.g.e.*, s.39

²⁸ Cemil Meriç, “Batı’da ve Bizde Aydın’ın Serüveni”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (C.D.T.A.)*, C.I, s. 132-133

Aydın kavramını genel bir çerçeveye oturtuktan sonra bu kavramın geç Osmanlı Devleti devresindeki oluşma ve anlaşılma biçimlerini de izah etmeye çalışalım.

Kendisinden önce kurulmuş Türk-İslam devletlerinin aksine katı merkeziyetçi devlet yönetimini esas ilke olarak kabul eden Osmanlı Devleti; sistemin karşıtlarını yine merkeziyetçi merkez bürokrasisinde barındırmıştır. Öyle ki, toplum, yönetenler ve yönetilenler gibi iki ana sınıfa ayrılmış, bunlardan yönetilenlerin belirli şartlar dışında merkezi bürokrasiye dahil olmaları çok zor duruma getirilmiştir. Durum böyle olunca devlet, muhalefetini halktan değil yine kendi merkez yönetiminden görmüştür. Halk ise uzun devlet hayatı içerisinde seyrek de olsa bazı isyan hareketleri ile muhalif kanadı temsil edebilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde aydın kavramına yaklaşabilecek en önemli grup ilmiye adını verdiğimiz dini ilimlerle uğraşan ve bu konuda uzmanlaşan sınıftı. Fakat bu sınıf, genel çerçevesini ortaya koyduğumuz aydın kavramı içine dahil edilmesi zor bir karaktere sahiptir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi ulemanın tarihi boyunca merkezi devlet sisteminin bir parçası olması ve devletin sıkı kontrolleri altında yaşamaya mecbur bir yapı arz ediyor oluşudur. Şer'i hukuk alanında üstün yetkilerle donatılmış bir kurum olmasına rağmen ulema, örfi hukuk uygulamalarının ağırlık kazanmasıyla bir nevi devlet yönetimi tarafından devre dışı bırakılmıştır. Bunların yanında ulemanın nadir de olsa halkla birlikte muhalefetin sözcülüğünü üstlendiği durumlar da yok değildir. Fakat geneli göz önüne aldığımızda bunları önemli görmek mümkün değildir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde devletin Batılılaşmayı temel hedef olarak alması bazı yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Bunların en başında geleni şüphesiz toplumda var olan sınıflamalara yeni ve farklı sınıfların eklenmesidir. XIX. yüzyılda Batı'ya eğitim için gönderilen kişilerin ülkelerine döndüklerinde farklı fikirlere sahip olmaları mukadderdi. Bunlar Batı düşüncesinin temel dinamiği olan Aydınlanmayı Osmanlı Devleti'ne taşımak konusunda kararlı bir tavır sergilemişlerdir. Yani Batı'dakinin aksine aydını aydın yapan bizzat devletin kendisiydi.²⁹ Devlet eliyle "aydınlaştırma" hareketinin sonucu olarak Osmanlı aydınları, aydın-bürokrat olarak geçmişten pek farklı olmayacak şekilde yine

²⁹ Murat Belge, *a.g. m.*, s. 124

merkezi yönetime bağlı bir konum kazanmışlardır. XIX. yüzyılın aydın karakteristiği devlet sisteminden hiç kopmamaya özen göstermiş, ama muhalefetini de esirgememiştir. Yani bir bakıma devletin “yaramaz çocuğu”³⁰ sıfatını bünyesine layık hale getirmiştir.

Bu da bize göstermektedir ki, Batıda esas olarak kilise yani otorite karşıtı bir tavrı esas alan aydın/aydınlanma hareketi bizim toplumumuzda otorite içi muhalefet şekline bürünerek esinlendiği kaynağın aslından uzaklaşmıştır. Tabii bunun oluşmasında yüzyıllara varan köklü devlet geleneğinin varlığı başlı başına bir sebep olarak yetmiştir.

Tanzimat’ın getirdiği ortamlarla beraber aydın deyince Batılılaşmak, parlamentoyu savunmak³¹ ve bunu yapma görevini de sadece aydına ait bir görev olarak kabul etmek ayrıca okur-yazar olmanın halk karşısında bir üstünlük olduğu bilincinin etkisiyle onu eğitime görevini de üzerine alan kişi anlaşılmaktadır. Bu durum yani halkın dışında, halka rağmen bir aydın hareketi aydın-halk ayrılığının bugüne de yansıyan temellerini oluşturmuştur. Bu manada bu ikilemi bize Tanzimat’ın getirdiğini ileri sürebiliriz.³²

Aslına bakılacak olursa, kendisinin asli görevinin meşruteli rejimi ilan etmek böylece yönetilenlerle yönetenler arasındaki uçurumu kapatmak olduğunu ileri süren aydın grubu bu olumsuz durumun meşruteliyetin ilan edilmesinden sonra da devam etmesini engelleyememiştir. Şöyle ki, meşruteliyet öncesi Osmanlı toplumunda sadece vergi toplamak ve askerlik görevi için uğranılan halka, meşruteliyetten sonra da sadece oy toplamak için gidilir olmuş, böylece yöneten-yönetilen arasındaki ikiliği kaldırmayı kendisine amaç edinmiş meşruteliyet hareketi böylece bu ikiliğin değişik şekiller altında devam etmesini engelleyememiştir.

Tanzimat’ın getirdiği aydın tipi, yukarıda da bahsedildiği üzere, çoğunlukla parlamento ve meşruteliyet savunucusu, Batılılaşma taraftarlığını öne çıkaran bir yapıya sahipti. II. Meşruteliyetle birlikte aydının görevi de kısmi değişikliğe uğradı. Artık aydın kendini kısır tartışmalardan uzak tutmaya çalışarak birinci görevinin halkı eğitmek olduğu fikrine sahip oldu. Bu fikri dönüşüm Tanzimat’ın bazı

³⁰ Ahmet Özcan, “ Elit Dönüşümü: Jön Türkler Örneği”, <http://www.haber10.com/makale/500/>

³¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 7. baskı, İletişim yay., İstanbul, 2000, s. 222

³² Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar” , *Din ve Siyaset*, s.280-282; Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi*, Timaş yay., İstanbul, 2003, s. 88

yazarlarında da bulunan “ansiklopedist” özelliğini ön plana çıkarmaya çalışan aydınların da ortaya çıkmasını sağladı. Bunların en önemlilerinden biri de çıkardığı İctihad mecmuasıyla, propagandadan ziyade halka her konuda bilgi vermeyi amaçlayan Abdullah Cevdet'ti.³³

Kısaca özetlemek gerekirse II. Meşrutiyet aydını, geçmiş tecrübelerinin etkisinden kısmen uzaklaşarak halkla beraber olmaya özen göstermiş, Celal Nuri örneğinde de göreceğimiz gibi halkı eğitmeye yönelik yayınlara ağırlık verilmiş, fakat bu çaba yeterli düzeye ulaşamamıştır. Aydınların gözünde halk yine cahil, kültürsüz, eğitime muhtaç, sadece oy döneminde kendisine başvurulmuş bir nesne konumundan uzaklaşamamıştır.

b. Osmanlılık

Osmanlılık, Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm etnik grupların üzerinde bir "Osmanlılık" duygusunu ve bu duyguya paralel olarak bir "Osmanlı Milletini" ortaya çıkararak Osmanlı Devleti'nin menfaatleri doğrultusunda gayret sarf etmelerini sağlamaya yönelik bir düşünce akımıdır. Osmanlı Devleti, kurumsallaştığı ilk yüzyıllardan itibaren çok kültürlü bir yapıya sahip olmuştur. İmparatorluk birbirlerinden oldukça farklı etnik ve kültürel kökenlere sahip toplumların tek potada eridiği bir sistem üzerine inşa edilmişti. Bu aslında dönemin yaygın olan imparatorluk anlayışının da bir sonucuydu.

İmparatorluğun siyasi ve ekonomik bakımdan üstün konumda bulunduğu yüzyıllar boyunca farklı uluslar dostça bir yaşama ortamını muhafaza etmişlerdir. Fakat ne zaman ki, Osmanlı gerilemeye ve güç kaybetmeye başlamış, devlet siyasi ve ekonomik üstünlüklerini bir bir kaybetme noktasına gelmiştir. İşte bu ortamda büyük güçlerin yayılcı politikalarının etkisi altına giren Osmanlı ulusları, adeta bağımsızlıklarını kazanma yarışına girmişlerdir.

Bu ortamda Osmanlı siyaset üreticileri de kötü gidişe dur demek istemiş ve ulusları bir arada tutmanın yollarını aramışlardır. İşte XIX. yüzyıl boyunca tartışılan ve kabul edilen bu görüş Osmanlılık adını vermektir.

³³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 221.; Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.224

Osmanlıcılığın ilk izlerini II. Mahmut döneminde görmekteyiz. II. Mahmut merkeziyetçi bir devletin bütün gereklerini yerine getirmeye çalışmış böylece ulusları bir arada tutma düşüncesine sahip olmuştur. Onun şu sözü bu konuda bir vecize haline gelmiştir:

"Ben tebaamın Müslüman olanını camide, Hıristiyan olanını kilisede, Yahudi olanını havrada fark ederim. Aralarında başka bir güne fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi gerçek evladımdır." ³⁴

Tanzimat'ın ilan edilmesiyle Osmanlıcılık fikri resmîyet kazanmıştır. Tanzimat fermanında, ırk, dil, din farkı gözetmeksizin bütün vatandaşların Osmanlı kimliği etrafında bir arada olacağı vurgulanmıştır.

Osmanlıcılığın entelektüel bir ilgi olarak ortaya çıkması Yeni Osmanlı hareketiyle birlikte olmuştur.³⁵ Özellikle Namık Kemal, bu düşüncenin bayraktarlığını yapmış, Osmanlı uluslarının siyasi alanda eşit haklara sahip olmaları gerektiğini her fırsatta vurgulamıştır.³⁶ Artık Osmanlı deyince klasik dönemde anlaşıldığı şekliyle yönetici sınıfın adı³⁷ değil, ortak bir "vatan" kavramı anlaşılıyordu.

XIX. yüzyılın kudretli sadrazamları Âli ve Fuat Paşalar zamanında da hararetle savunulan bu fikir³⁸, I. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle resmî olarak uygulama alanına geçmiştir.

II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle tekrar ağırlık kazanan bu görüşün, kısa bir süre sonra meydana gelen Balkan savaşları neticesinde, artık bir anlam ifade etmediği acı bir şekilde görülmüştür. Teker teker bağımsızlıklarını ilan eden uluslar, boşa giden bir çabanın da göstergeleri olmuşlardır.

c. İslamcılık

İslamcılık; XIX. yüzyılda İslam coğrafyasında ortaya çıkan, Batının sömürgesi haline gelen Müslüman devletleri bağımsızlığına kavuşturmak amacıyla

³⁴ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yay., Ankara, 1998, s. 20

³⁵ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim yay, İst, 2001, C. I, s.92

³⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. baskı, İletişim yay., İstanbul, 1998, s.366

³⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. baskı, İletişim yay., İstanbul, 1999, s. 59

³⁸ Akçura, *a.g.e.*, 20

geliştirilmiş bir siyasal kurtuluş ideolojisi, bir projedir.³⁹ Bu proje Osmanlı Devleti'nde, bütün Müslümanları tek bir ümmet fikri etrafında birleştirmek olarak düşünüldü.

İslamcılık düşüncesinin nüvelerini, Yeni Osmanlı düşünürleri olan Namık Kemal, Ziya Paşa, Mizancı Murat gibi yazarlarda görmekteyiz. Fakat bu görüşün en önemli ayrışma noktasının II. Abdülhamit ile birlikte olduğunu kabul edebiliriz.⁴⁰

Bu akımın ortaya çıkmasında öncelikli olarak bir gözlem etkili olmuştur: “İslam inhitat halindedir. Bu gerilemiş, zamanın tek büyük ve son İslam devleti olan Osmanlıda da görülmektedir.”⁴¹ Söylenen bütün sözlerde, yayınlarda, İslam'ın aslında gerilemeyi değil, bilakis ilerlemeyi öğütlediği, asla “mâni-i terakki” olmadığı vurgusu ön plana çıkmaktadır. Hatta birçok yazar, gerilemeyi, İslam'ın özünden uzaklaşmanın bir sonucu olarak görüyor, ilerlemenin ancak Müslümanlığı tam olarak yaşama sonucunda meydana geleceğini vurgulamıştır.⁴²

Onlara göre “Kabahat Müslümanlıktan ziyade Müslümanlardadır”. Müslümanlığın yüzyıllarca tahrif edilmiş, hurafe ve boş inançlarla doldurulmuş, koyu bir tevekkül ve kader anlayışı içerisine hapsedilmiş olmasıdır. Bu psikolojik travma halini dönemin bütün yazarlarında görmemiz mümkündür. En ufak bir gazete yazısı dahi işe, İslam'ın mani-i terakki olmadığını ispat etmek göreviyle başlamış gibidir. İslam'ın özüne dönülürse bugün gündemde olan birçok siyasal ve toplumsal olay da kendiliğinden çözülecektir, bakış açısı neredeyse tüm İslamcı adı verilen yazarlarda egemen bir düşünce biçimini almıştır.

İslamcıların Batı algılayışları da hep bu psikolojik etkinin sonucunda şekillenmiştir. Batı; haindir, zalimdir, ahlak bakımından düşkündür, maneviyat olarak yıkım halindedir, İslam'ın Batı karşısında üstünlükleri vardır.⁴³

³⁹ Zerrin Kurtoğlu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, İslamcılık*, C. VI, s.201; Türköne, İslamcılığı, Batı’dan gelen ideolojik düşünce biçimi ile geleneksel İslami değerlerin bileşimi neticesinde İslamiyet’in ideoloji formu içinde yeniden sistemleştirilmesiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığı Doğuşu*, Lotus yay., 2003, s. 23

⁴⁰ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasal Görüşleri, I*, Dergah yay., 2. baskı, İstanbul, 2001, s.24

⁴¹ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık akımı*, Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2003, s. 7

⁴² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, 3. baskı, İstanbul, 1999, s. 183 vd.; İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları”, *T.C.T.A.*, C.V, 1985, s. 1405

⁴³ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 63-64; Şerif Mardin, “İslamcılık” , *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi(T.C.T.A.)*, C.V, s. 1400-1404

İslamcılara göre Batı'dan teknik, teknolojik bilgi birikimi hariç hiçbir şey alınmamalıdır. Çünkü diğer alanlarda zaten Batı'dan üstünlüğümüz vardır. Batı'nın şiddetle savunduğu, insan hakları, adalet gibi kavramlar aslında İslam'ın özünde zaten var olan şeylerdir. Tek sorun bu gibi kavramların tıpkı “asr-ı saadette” olduğu gibi tekrar toplumsal ve siyasal alana mal edilmesidir. Yani garplılaşmak mecburidir, ama bu kendi milli ve manevi kimliğimizi yitirmeden de pekala mümkün olabilir düşüncesi egemendir.

İslamcılığın II. Abdülhamit döneminde belirgin bir siyaset haline geldiğinden bahsetmiştik. Bu akım Abdülhamit'ten sonra da özellikle II. Meşrutiyet döneminde çok etkin bir konuma sahip olmuştur. Sırat-ı Mustakim, Sebilürreşad, Beyanü'l-Hak gibi mecmualar bu akımın sözcülüğü konumunu güçlü bir şekilde sürdürmüşlerdir.

d. Batıcılık

Batılılaşma, genel olarak Batı ülkeleri dışında kalan toplumlarda özel olarak da Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiye'sinde Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve kültürel hareketleri ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır.⁴⁴ Batıcılık ise Osmanlı İmparatorluğundaki yenileşme çabalarıyla başlayan bir hareket olmakla birlikte, özel olarak II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan bir düşünce hareketidir.⁴⁵

Osmanlı, kurulduğu ilk yıllardan itibaren Batı ile ilişkilerini hiçbir zaman kesmemiştir. Hatta kurulduğu yer itibariyle Batı'ya en yakın beylik olması itibariyle diğer beyliklerden daha çok Batı ile temas etme imkanını kazanmıştır. Zaten Osmanlının büyüme ve yükselmesi anlatırken, onun düşman olarak Batı'yı görmesinin etkili bir rol oynadığı söylenir.

Yükselme döneminde Batıyla ilişkilerini “üstünlük” esaslı çerçevesinde gören Osmanlı Devleti, devletin gerilemesiyle bu ilişki biçimini değiştirmek zorunda kalmış; önce kendini eşit, daha sonra “geri” kabul ederek yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır.

Gerilemenin ilk dönemlerinde, bu olguyu durdurmak için yapılacak şeyin “askeri” alanda Batı'yı yakalamak olduğu düşünülmüş, daha sonra ve özellikle

⁴⁴ Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma”, *DİA*, C. V, s.148

⁴⁵ Şükrü Hanioglu, “Batıcılık”, *T.C.T.A.*, C.V, s. 1382

Tanzimat'la birlikte toplumsal alan dönüşümlerinin de bir zorunluluk olduğu kabul edilmiştir. Artık Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmanın gerekliliği konusundaki tartışmalar yerini bu olgunun hangi noktalarda olması gerektiği noktasına taşınmıştır. Acaba Batılılaşırken, Batı'nın her şeyini mi almalı, yoksa yalnızca teknik/teknolojik yönleri mi alınmalıydı?

Batılılaşma, hemen hiçbir dönemde durağan bir özellik göstermediği gibi, savunucuları arasında da uzlaşmadan bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte Batılılaşma şu üç evreden geçerek günümüze uzanmıştır: İlk evrede zihniyet, ikinci aşamada (siyasal) kurum ve son aşamada da kimlik kazanma.⁴⁶

II. Meşrutiyet Batıcılık akımının kemale erdiği bir dönem olarak her türlü görüşün serbestçe dile getirildiği bir ortam sağlamıştır. Bu dönemde Batı'dan alınan materyalist görüşler döneme damgasını vurmuştur.

Batıcılar II. Meşrutiyetle birlikte tezlerini daha açıkça ortaya koymaya başladılar. Batıcılık başlıca üç tezden oluşmaktaydı: Birincisi, Batı'nın üstünlüğünün tartışmasız bir temele, bilime dayandığı, dolayısıyla ona karşı çıkmanın saçma olduğu görüşüdür. İctihad başyazarının ifadesiyle ya “Biz Avrupa'ya gitmeliydik” ya “Avrupa bize gelecekti (yani topraklarımızı işgal edecekti)”. Garpcılara göre Batıyla bizim aramızdaki ilişki, cahille akıllı, zenginle fakir arasındaki münasebete benzemektedir. İkinci olarak, din kurumu ve onun çevredeki etkinliği toplumsal gelişmenin önündeki temel engeldi ve imparatorluğun yegane kurtuluş çaresi olan Batılılaşmanın gerçekleşebilmesi için dinin toplumda kesin olarak ikincil bir role geçirilmesi gerekliydi. Üçüncü tez de, özel girişim eksikliğinin giderilmesiydi.⁴⁷

Batıcılık diğer fikir akımlarının aksine siyasal değil, toplumsal temele dayanmaktadır. Onların asıl gayesi, toplumu şekillendirmek ve bir Batılı gibi yaşamaktı.

İlk yıllarda birlikte hareket eden Batıcılar, daha sonraki koşulların da etkisiyle “Kısmi Batıcılar” ve “Tam Batıcılar” şeklinde iki ayrı kısma ayrılmışlardır. Bunun da temelinde, Batı'dan nelerin alınıp nelerin alınmamasının gerektiği yönündeki tartışmalar yatmaktadır.

⁴⁶ Hasan Bülent Kahraman, “ Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modernleşme ve Batıcılık*, s.125

⁴⁷ Hanioglu, “Batıcılık”, s. 1384-1385

Celal Nuri ve kendisi gibi düşünen arkadaşları “Tam Batıcılık” adı verilen görüşün Osmanlı’yı Batının bir uydusu haline getireceği görüşünü savunurken, Abdullah Cevdet’in başını çektiği görüşe göre de, ya Avrupalı olmalıydık, ya da olmamalıydık.

Batıcılar savundukları görüşleri Cumhuriyet döneminde de savunarak bu görüşlerin uygulama alanına geçişini birlikte sağlamışlar ve Cumhuriyet’in kimlik oluşturma sürecine katkıda bulunmuşlardır.

e. Türkçülük

Yirminci yüzyılda, Ortaçağların imparatorluk modeli etrafında birden fazla millete dayanan devletleri, birer birer ulus temelli oluşumlar haline gelmekteydi. Bu gelişmeden nasibini alacak devletlerin başında da Osmanlı İmparatorluğu’nun gelmesi kaçınılmazdı.

1904 yılında yayınladığı eserinde Akçura, “Osmanlı ülkelerinde belli başlı üç siyasi yol tasavvur ve takip edildi sanıyorum: Birincisi, Osmanlı hükümetine tabi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek, ikincisi, hilafet hakkının Osmanlı devleti hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek, üçüncüsü, ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek⁴⁸ sözleriyle siyasi Türkçülük akımının başlangıcı kabul edilir.

Türklerin imparatorluğun kurucu unsuru olmalarından ötürü, Türk ulusçuluğu fikri diğer uluslara nazaran daha geç başlamıştır.⁴⁹

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğü savunan aydınlar karşıt görüşlerin meydan okumalarına aldırılmamış ve şu görüşleri dile getirmişlerdir: “ Milletleşme gayet doğal bir olgudur. Bütün dünyada kabul gören bu akımın Türkler için istisna olması imkansızdır. O halde yapılması gereken bu alanda belirtilen şuurun kazandırılmasıdır.”⁵⁰

⁴⁸ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, 19

⁴⁹ Sina Akşin, “Türk Ulusçuluğu”, *C.D.T.A.*, C.7, 1983, s.1942

⁵⁰ Hanioglu, *a.g.m.*, s.1397

Türkçülük akımının önemli simalarından biri olan Ziya Gökalp, artık Türk milletinin de ben varım demesi gerektiğini, bunu yaparken de milli kültürünün önemli bir parçası olan İslam dinini koruması gerektiğini vurgulamıştır.⁵¹

Gökalp'e göre ulus, dil, din, ahlak ve sanat bakımlarından ortak olan, yani aynı eğitimi almış bireylerden oluşan bir topluluktur.⁵² Türkçülüğün Batıya karşı olmadığını tam tersine Batıyla bütünleştirilmesi gerektiğini ifade eden Gökalp şöyle devam etmiştir: “Türkçüler, tamamıyla Türk ve Müslüman kalmak koşuluyla Batı uygarlığına tam ve kesin olarak girmek isteyenlerdir; Batı uygarlığına girmeden önce, ulusal kültürümüzü arayıp bularak, ulusal kültürümüzü ortaya çıkarmamız gerekir”⁵³

Cumhuriyet döneminin temel siyasi görüşü olan milliyetçilik, köklerini büyük ölçüde II. Meşrutiyet dönemi tartışmalarından ve kabullerinden almıştır. Fakat Cumhuriyetin ulusçuluk anlayışında ırk veya din temeli kabul edilmemiş, bunun yerine Türkiye Cumhuriyetinde yaşayana herkesin Türk olarak kabul edildiği bir anlayış geliştirilmiştir.⁵⁴

B. HAYATI VE ESERLERİ

1. Yetiştirme Çevresi

Celal Nuri, 15 Ağustos 1882'de Gelibolu'da doğdu.⁵⁵ Babası Meclis-i Ayan üyesi Mustafa Nuri Efendi aslen Giritlidir.⁵⁶ Mustafa Nuri Efendi(1851-1923), 1876 Meclisinde zabıt katibi; Girit, Bağdat, Adana mektupçusu; Adana Merkez, Gelibolu, Sakız, Serez, Dedeoğlu mutasarrıflığı; Musul, El-Aziz, Erzurum, Ankara, İşkodra, Sivas valiliği; 1908'de Hazine-i Hassa nazırlığı, 1908-1922 tarihleri arasında

⁵¹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Kumsaati yay., 2. baskı, İstanbul, 2004, s.45-46

⁵² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s.47

⁵³ Gökalp, *a.g.e.*, 77

⁵⁴ Emre Kongar, *a.g.m.*, s. 24

⁵⁵ Haydar Kemal, *Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331/1913, s.8

⁵⁶ Haydar Kemal, *a.g.e.*, 9

Osmanlı Âyan meclisinde üyelik yapmıştır.⁵⁷ Annesi mesnevi mütercim ve şârihi Âbidin Paşa'nın kızı Nefise Hanımdır. Âbidin Paşa Güney Arnavutluğun asil bir ailesindedir.⁵⁸

Celal Nuri yukarıda da ifade edildiği üzere hem anne, hem baba tarafından önemli bir aileye mensuptur. Kişilerin hayatında mensup olduğu ailenin ve sahip olduğu koşulların önemli rolleri var olagelmıştır.

Çocukluk yıllarının, Batı'ya yakın, Batı'yı daha iyi özümsemiş olan bölgelerde geçmesi, onda Batı medeniyetinin önemli hususiyetlerini kavrama yeteneğini de geliştirmiştir. İmparatorluğun her türlü olanaktan yoksun Doğu bölgelerine nazaran, Batı'ya açılan kapılardan birinde yetişmiş olmak, onda derin etkiler bırakmıştır.

Küçük yaşlardan itibaren ekonomik olarak müreffeh diyebileceğimiz bir yaşantıya sahip olması, onun kendini her alanda yetiştirebilmesine de olanak sağlamıştır. Özel hocalar eşliğinde dersler alması, yabancı dili iyi bir şekilde öğrenmesi onun gelecek adına iyi işle yapmasında önemli katkıları olmuştur. Buna karşılık, Arapça'yı tam olarak bilmemesi de onun bu alandaki eksikliğini gösteren ve daha sonraki yıllarda bu konuda eleştirilmesini sağlayan bir özelliğidir.

Çocukluğunun hem anne hem baba tarafından sağlanan zengin kültür atmosferinde geçmesi onun kişiliğinin gelişmesinde ve tecrübe kazanmasında etkili olmuştur.

2. Öğrenim Hayatı ve İlk Etkiler

Celal Nuri ilk tahsilini babasının memuriyeti münasebetiyle taşra mekteplerinde görmüştür. Bunun yanında özel hocalar yardımıyla da eğitimini sürdürmüştür. Fakat gördüğü bu eğitimlerinden diplomaya sahip değildir.⁵⁹

İlk öğrencilik yıllarında gayet parlak bir zekaya sahip olduğu söylenmiştir. İlk yıllarında kitap okuma merakı bir hayli gelişmiş, babasından sürekli tarihi hikayeler dinlemiştir.

⁵⁷ Necmi Uyanık, *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri(İleri)*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, s.20-21

⁵⁸ Necati Aksanyar, *Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993, s. 24

⁵⁹ Haydar Kemal, *a.g.e.*, s. 10

Celal Nuri, ortaöğrenimini İstanbul'da yatılı olarak Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi)'de görmüştür.

Galatasaray Lisesi onun fikri altyapısını oluşturmada önemli bir yere sahiptir. Burada yatılı olarak kaldığı yıllarda klasik eserleri okumakta, ve ders hocalarını metodolojik olarak sorgulamaktadır.⁶⁰

Batıya açık bir okulda okumuş olması, onun Batı kaynaklı fikir ve akımları ilk olarak burada tanımış olmasının muhtemel olduğunu göstermektedir.

Celal Nuri, Galatasaray mektebinden sonra 19 yaşında Mekteb-i Hukuk'a başlamış, hukuk öğrenimini sürdürürken de, bir taraftan hariciye nezareti tahrirât-ı hariciye kalemine devam etmiştir. Buraya girmekten maksadı memur olmak değil, Fransızcasını ilerletmekti. Ve bu arzusunda da başarılı olmuştur.

Burada okuduğu dönemler onun Batıdaki gelişmeleri yoğun bir şekilde takip ettiği ve bazı yasaklı Batı eserlerini okuduğu yıllardır.

Farklı kaynaklardan beslenen bir öğrenim hayatı geçiren Celal Nuri, sürekli yeniliklerin ve gelişmenin takipçisi olmuştur. Batı dillerine olan aşinalığı onun Batı medeniyetini takip etmede önemli bir artı değeri olmuştur. Bir süre Fransa'da kalan Celal Nuri, burada Camel Flammarion adında biriyle tanışmış ve materyalist görüşlerini bundan aldığı söylenmiştir.⁶¹

3. II. Meşrutiyet ve Batıcılık Akımındaki Yeri

Bilindiği üzere II. Meşrutiyet dönemi, birçok fikir ve akımın serbestçe taraftar bulabildiği, yoğun tartışmaların yaşandığı ve polemik kültürün hakim olduğu bir zaman dilimidir. Fikirler çok sık değişimlere uğruyor, konjonktür farklılığı temel görüşleri de etkiliyor, böylece kısa süreli bir fikir pazarı meydana geliyordu. Hararetle savunulan bazı fikirler bir iki yıl içinde unutulabiliyordu.

İşte Celal Nuri de bu değişimin en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır. Başlangıçta Batıyı kayıtsız şartsız üstün gören anlayışı, daha sonra bazı şartlarla Batı kültürünün alınması gerektiği şekline dönmüş, İslamcılığa temayül göstermiş, bir müddet sonra da bu fikirlerinden vazgeçerek Osmanlıcı bir tavır takınmış,

⁶⁰ N. Uyanık, *a.g.t.*, 23

⁶¹ Bedrettin Altınkuşlar, *Celal Nuri İlerinin Üç Romanı*, Muğla Üniv., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, s.5

Cumhuriyetin ilanıyla da Türkçü-Batıcı kimliğini ön plana çıkarmıştır. Biz bu başlıkta Celal Nuri'nin Batıcı kimliği üzerinde duracağız.

31 Mart olayından sonra ilk ve devamlı yazı hayatına atılan Celal Nuri, Ebu'z-Ziya Tefvik ile birlikte "Courrier d'Orient" adlı bir Fransızca gazete çıkarır. Burada istibdadın aleyhinde yazılar yazar. Bir süre sonra gazetenin adı "Le Jeune Turc" olarak değişir.

Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla birlikte, azınlıklara ve gayrimüslimlere eşit haklar verilmesini savunur.

1912 yılı başlarında "Le Jeune Turc"te yazmaya devam ederken, fikirlerini daha geniş bir alana yaymak için, İctihad Mecmuası, Tanin ve Hak gazetesinde de makaleler yazmaya devam eder.

İlk gençlik yıllarından itibaren kendisinde hiç bitip tükenmeyen bir seyahat arzusu vardır.⁶² Avrupa'nın birçok ülkesine hatta kuzey kutup noktalarına kadar seyahat eder.

Abdullah Cevdet'le yaşadığı bir polemikten ötürü İctihad'dan ayrılan Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ile beraber Hürriyet-i Fikriye Mecmuasını çıkarır. Bu mecmuada, Said Halim Paşa hükümetinin siyasi durumu, kadın siyaseti, Mısır meselesi, ahlaki ve medeni vazifelerimiz gibi konuları ele almıştır.

1916'da İkdam'da başyazar olduktan sonra, bir taraftan da Edebiyat-ı Umumiye Mecmuasını çıkarmıştır. Burada Osmanlı Tarihi ve Edebiyatı, Amerika'da siyaset ve din, I. Dünya savaşı ve Avrupa, Türkçülük hareketi ve İslamiyet'le ilgili yazılar yazmıştır.

Celal Nuri, fikirlerinin altın çağını 1918-1924 yılları arasında çıkardığı Âti (İleri) gazetesiyle yaşamıştır. Âti her bakımdan, birçok önemli görevler edinmiştir. Germanus, 1928'de yaptığı değerlendirmede, Celal Nuri'nin Âti gazetesiyle Avrupa bilimini Türkiye'ye yerleştirmeye çalıştığını belirtmiştir.⁶³

Son Osmanlı Mebusan Meclisi, I,II, III ve IV. Dönem TBMM'de milletvekili olarak görev yaparken aynı zamanda gazetecilik mesleğini de sürdürmüştür.

Celal Nuri'nin panoramasına kısaca göz attıktan sonra şimdi de onun Batıcılıkla ilgili görüşlerine göz atalım:

⁶² Haydar Kemal, 10

⁶³ N. Uyanık, 42

Celal Nuri Batı medeniyetiyle ilgili görüşlerini henüz lisedeyken kazanmaya başlamıştır diyebiliriz. Mekteb-i Hukuka devam ederken Spencer, Büchner, Darwin, Zola gibi Batılı yazarları ezberleme derecesinde okumuş olduğunu anılarında ifade etmektedir.⁶⁴

O sıralar yaygın olan materyalizm görüşünü savunan yazılar yazmıştır.⁶⁵ İctihad mecmuasında Abdullah Cevdet'le beraber dini eleştiren, sisteme ciddi tenkitler yönelten biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batıcılık akımı Celal Nuri ile beraber iki farklı algılayışa dönüşmüştür. Bunlardan biri "Tam Batıcılık", diğeri Celal Nuri'nin savunduğu "Kısmi Batıcılık" görüşüdür.⁶⁶

Tam Batıcılara göre, Batı, günahıyla sevabıyla bir bütün olarak alınmalı ve tatbik edilmelidir. Kısmi Batıcıların lideri Celal Nuri ise, uygarlığın, teknik uygarlığın zirvesine eriştiğini, fakat gerçek uygarlığa erişemediğini ve hiçbir zaman erişemeyeceğini ileri sürmüştür. Celal Nuri, teknik uygarlığın bir ülkeden diğerine nakil ve iktibas edileceğini; bunun yanında gerçek uygarlığın nakledilemeyeceğini ve Osmanlı Devleti'ndeki reformların bu ikisini karıştırmakla hata yaptığını, iktibaslarını teknik ve kanun alanıyla sınırlayacakları yerde Batıyı aynen kopya etmeye çalıştığını vurgulamıştır.

Celal Nuri ve arkadaşları "Tam Batıcılık" adı verilen görüşün Osmanlı Devleti'ni Batının bir uydusu haline getirmekten başka bir anlam taşımayacağını vurgulamışlar ve bu konuda bir sınırlama getirilmesini geleneksel değerlerin olumlu yönlerinin de mutlaka muhafaza edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁷

Celal Nuri daima, Doğunun gerilemesi ve Batının ilerlemesinin nedenlerini aramaya çalışmıştır ve bununla ilgili birçok öneri de getirmiştir.

⁶⁴ Recep Duymaz, *Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991, s.6

⁶⁵ S. Hayri Bolay, *Türkiyede Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, s. 166

⁶⁶ Hanioglu, "Batıcılık", s. 1386

⁶⁷ Ramazan Çeviş, *Türk Yenileşme Tarihinde II. Meşrutiyet Batıcılığının Cumhuriyete Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniv., 2000, s.129

4. Batıcılığı Meşrulaştırma Girişimi Olarak İslamcılığa Temayül

Meşrutiyet dönemi Batıcıları biraz da içinde buldukları toplumsal ve siyasal kültürün de etkisiyle “din” kavramına her zaman ihtiyatla yaklaşma gereği duymuşlardır. Şüphesiz, dini değerlerin siyasete ve topluma bu kadar bağlı olduğu bir devlette aksi bir görüşü savunmak, toplumsal kabul oranını bir hayli düşürecektir.

Bu dönemin Batıcıları, etkilendikleri Batılı düşünürlerin fikirlerini yayarken dikkatli olmaya özen göstermişlerdir.

Eleştirilerini İslam dinine doğrudan değil de, ulema, softa sınıflarının ve nihayetinde halkın yanlış tasavvurlarını öne çıkararak dolaylı bir şekilde ortaya koyma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Şüphesiz, İslam'ın son derece yaygın olduğu toplumda, bu dinin tedricen terk edileceği bir süreci yaşamak, ancak bu dinden faydalanarak yapılabilirdi.⁶⁸ Bu amaçla dinden azami şekilde istifade etme yoluna başvurdular. İslam'ın elde edilmesini istediği değer ve davranışların Batıdan kendilerinin aktardığı şeyler olduğunu iddia ettiler.⁶⁹

Celal Nuri de devrinin bu eğilimini yakından takip eden yazarlardan birisidir. O, İslam dininin halk üzerindeki büyük etkisini biliyor ve yazılarını bu etkiye dikkat ederek yazmaya çalışıyordu. Abdullah Cevdet'in dindışı bir görüntüyü alenen beyan eden tavrına karşılık, Celal Nuri, hayatı boyunca dini tamamen karşısına alacak tavrılardan uzak durmuştur. İslamiyet'in ilerlemeye engel olmayacağını, tüm Müslümanların yapması gerekenin Batı tekniğini ve çok çalışma duygusunu kendilerine örnek olarak geliştirmeyi sağlayabileceğimizi sürekli vurgulamıştır. I. Dünya Savaşının sonuna kadar “İttihâd-ı İslam” fikrini savunarak aslında bu fikrinde ne kadar ciddi olduğunu da göstermektedir.

Devrin psikolojik ve sosyolojik faktörlerinin de etkisiyle sürekli fikir değiştiriyor olsa da, doğruyu arayan ve gelişmelere ayak uydurabilme kabiliyetine sahip bir aydının özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır.

Buna rağmen Celal Nuri'de de diğer Batıcılarda olduğu gibi, İslamiyet'i ve onun kavramlarını kullanmak, Batılı fikir ve düşünceleri savunmada bir araç olarak

⁶⁸ Ş.Hanioglu, *Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s.178

⁶⁹ Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, s.84

kabul edilmiştir. Bu bakımdan amacı, İslam dışı bir insan değil, kendi kafasında tasarladığı “yeni Müslüman” tipine uygun Müslümanlar yaratmaktır.⁷⁰ İslam’ın kendisine kazandırdığı meşruiyet yoluyla Batılılaşma çabası belirgin olarak görülmektedir. Yani kısaca ifade etmek gerekirse Celal Nuriye göre, “Araç İslam, Amaç Batılılaşmadır” demek sanırım yanlış olmayacaktır.

5. Yeni Bir Aydın Kimliğinin Oluşumu Olarak Cumhuriyet’e İntibak: Batıcı-Türkçü Kimliğine Yöneliş

I. Dünya savaşının bitişinden sonra Celal Nuri, diğer tüm aydınlarda olduğu gibi köklü bir fikir değişimine uğramıştır. Yıllardır yıkılmaması için değişik çareler ürettikleri devletin yıkılmaya doğru gidiyor oluşu onlarda büyük bir hayal kırıklığı ile beraber fikri bir dönüşümün de yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Savaş öncesi Osmanlı-İslamcı temalara çok fazla ağırlık veren Celal Nuri, savaştan sonra Türk unsuruna dayalı bir milli devlet anlayışının taraftarı olmuştur.

Ali Kemal ile olan bir polemikinden ötürü Roma’da 4 ay boyunca sürgüne gönderilmesi onun fikri dönüşümün de ateşleyicisi olmuştur. Roma sürgününe kadar Ziya Gökalp’in milliyet ve din hakkındaki görüşlerine ateş püsküren Celal Nuri, bu tarihten sonra koyu bir “millici” olmuştur.⁷¹

Celal Nuri, 22 Kasım 1919’da Gelibolu mebusu seçilmiş bu görevini 1935 yılına kadar da devam ettirmiştir. Artık fikirlerini sadece gazete ile değil meclis kürsüsünden de savunabilme imkanına kavuşmuştur.

İstanbul’un işgal edilmesiyle, basın da sıkı bir sansüre tabi tutulmuştur. Bu arada Celal Nuri de Anadolu hareketine açıkça destek vermesinden ötürü Malta’ya sürgüne gönderilmiştir.⁷²

Celal Nuri Anadolu hareketine olan desteğini her fırsatta cesurca beyan etmekten kaçınmıyor, hatta Anadolu için gazete binasını yardım toplama merkezi olarak da kullanıyordu.⁷³

⁷⁰ Şükrü Hanioğlu, “Garpçılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact On The Official Ideology of the Turkish Republic”, *Studia Islamica*, S. 86, 1997, s. 143

⁷¹ Duymaz, 10

⁷² Duymaz, 11

⁷³ Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, 159. basım, İstanbul, 2005, s.47

Malta sürgününden 1921’de dönen Celal Nuri, Ankara’ya hareket eder ve orada TBMM’ye katılarak mebusluk görevine devam eder. Ankara’da bir yandan meclisteki çalışmalarına devam ederken bir yandan da İstanbul’daki İleri gazetesine sürekli Ankara ile ilgili yazılar göndermiştir.

Mustafa Kemal Atatürk’ün yaptığı tüm inkıplarda her zaman yanında olmuş, toplumsal dönüşüme önemli katkılar sağlamıştır.

6. Cumhuriyet Dönemi Toplumsal Dönüşümüne Katkıları

Malta sürgününden dönüşünde Ankara’ya gelip meclise katılan Celal Nuri, bu meclislerde çok önemli vazifeler alarak Cumhuriyet’e intibak sürecindeki toplumu dönüştürme projesine ciddi katkılarda bulunmuştur.⁷⁴

Hukuk altyapısına sahip oluşu sebebiyle 10 Şubat 1922’de Kanun-ı Esasi Encümeni reisliğine seçilmiştir. Bu encümen Kanun-ı Esasi’de gerekli değişikliği yapıp onu Cumhuriyetin ilanını mümkün kılacak hale getirmiştir.

Ankara’da bir üniversitenin olmadığı yıllarda maarif vekaletinin açmış olduğu “âli dersler” den Garp Edebiyatı Tarihi dersini okutma görevini almıştır.

Yazılarında sürekli yenilik peşinde koşmuş, özellikle hukuk, iktisat, siyaset konularında yeni bakış açıları getirmiştir.⁷⁵

Celal Nuri’nin bir diğer önemli faaliyeti de alfabe devrimi dolayısıyla olmuştur. Harf inkılabıyla ilgili hazırlıklar komisyonlarında resmi görevler alarak önemli işler başarmıştır. Meşrutiyet yıllarından beri savunduğu dil inkılabının gerçekleşmesi için elinden geleni yapmıştır. Hatta 3 Ekim-4 Kasım 1928 tarihleri arasında “Son tadillere göre okumak yazmak dersleri” başlığı altında 118 derslik yeni bir yazı dizisi yayınlamıştır. 1 Aralık 1928’den itibaren gazete yeni harflerle yayınlanmaya başladıktan sonra yeni Türk harflerini sevdirmek ve öğretmenlik amacıyla bazı faaliyetlere de girişmiştir.⁷⁶

1935 yılına kadar milletvekilliği yaptıktan sonra da gazetecilik mesleğini devam ettirmiş, 1936 yılında İstanbul’da vefat etmiştir.

⁷⁴ Selami Kılıç, “II. Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Atatürk Üzerindeki Etkileri”, *Toplumsal Tarih*, Kasım 2000, s. 18-19

⁷⁵ Celal Nuri, “Yeniliğe Doğru”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, I, s. 64-67

⁷⁶ Uyanık, 63

7. Eserleri

Celal Nuri, siyaset, hukuk, din, seyahat, dil ve edebiyat gibi birbirinden farklı konularda yazılar yazmıştır. Yayınladığı yaklaşık 2500 makaleyi buraya almak mümkün olmadığından ötürü yalnızca hangi süreli yayınlarda yazılar yazdığını belirterek kitap türündeki eserlerini ayrıca belirteceğiz.⁷⁷

Corrier d'Orient, Yeni Adam, Le Jeune Turc, Ses, Tanin, Son Posta, Hak, Yılmaz, İctihad, Vakit, Hürriyet-i Fikriye, Cumhuriyet, Edebiyat-ı Umumiye, Hakimiyet-i Milliye, İkdam, Son Telgraf, Âti, Tevhid-i Efkar, İleri, Yarın, Hak, Türk Yurdu

Kitapları:

Siyaset, Hukuk, Tarih

- 1327 Senesinde Selanik'te Mün'akid İttihat ve Terakki Kongresine Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır, İstanbul, 1327;
- Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel, 1330;
- İttihâd-ı İslam, 1331
- Târih-i Tedenniyât-ı Osmanîye, 1330
- Müslümanlara Türklere Hakaret, Düşmanlara Riâyet ve Muhabbet, 1332
- Taç Giyen Millet, İst, 1339
- Türk İnkılabı, 1926
- Mukadderât-ı Tarihiye, 1330
- Havâic-i Kanunimiz, 1331
- İttihâd-ı İslam ve Almanya, 1333
- Harpten Sonra Türkleri Yükseltelim, 1917
- İştirak Etmediğimiz Harekât, 1917
- Rum ve Bizans, 1917
- Coğrafya-i Târihi, Mülk-i Rum, 1917

Gezi, Hatırat

- Şimal Hatıraları, 1330
- Kutup Musahabeleri, 1331

⁷⁷ Celal Nuri'nin eserleri için bk. Recep Duymaz, Celal Nuri İleri, *DİA*, C.VII, s.242-245

- Kadınlarımız, 1331

Edebiyat

- Perviz, 1332
- Merhûme, 1334
- Âhir Zaman, 1335
- Yeldâ, 1920
- Ölmeyen, 1917
- Türkçemiz, 1917
- Kara Tehlike, 1334

Düşünce

- Târih-i İstikbal, I, II, III , 1331
- Hâtemü'l-Enbiya, 1332
- İlel-i Ahlâkiyemiz, 1332

II. BÖLÜM

CELAL NURİ’NİN İSLAM TARİHÇİLİĞİ

A. İSLAM DİNİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

1. Din ve İslam’a Bakışı

Celal Nuri’nin din ve İslam’a bakışı konusunu ele almak, dönemin aydın hareketi hakkında yeterli ve tatmin edici bir bilgiye sahip olmayı da gerektirmektedir. Fikirlerin birbirine girdiği, kimin nasıl ve ne çizgide bir düşünce hayatı oluşturduğunu tam olarak kestiremediğimiz bir ortamda dönemin diğer eli kalem tutan aydınlarını olduğu gibi Celal Nuri’yi de tam olarak ele almak zor bir iş gibi görünmektedir.

II. Meşrutiyetin psikolojik bunalıma benzeyen fikir atmosferi içinde bir yazarın belirli bir çizgiye sadık kalarak o çizgide fikir üretmesini beklemek elbetteki koşulların önemini tam olarak kavrayamamak demektir.

İmparatorluk Türkiye’sinin çöküşe doğru gittiğinin farkında olan aydınlar neredeyse günübürlük kurtarma reçeteleri hazırlayarak kötü gidişe dur demenin imkan ve şartlarını aramaktaydılar. Bu ortam içerisinde bir yazarın belirli bir fikir akımı içinde olmuş olsa bile fikirlerini şaşmayan bir çizgi içinde sürdürmesi imkansız ya da çok zordur.

Bu bakımdan din ve İslam hakkındaki görüşlerini ele almaya çalışacağımız Celal Nuri’yi de bu perspektif içinde bir konuma oturtmak zorundalığı ile karşı karşıyayız.

Celal Nuri, ilk bölümde de değindiğimiz üzere, İslamî geleneksel bir eğitim almamasının da etkisiyle dine ve dinî hayata bakışı farklı olması gereken bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Celal Nuri din ile ilgili görüşlerini genel olarak yazdığı gazete ve makalelerde açıklamıştır. Daha sonra bunları kitap halinde toplayarak yayınlamıştır. Üç cilt halinde çıkan “Tarih-i İstikbal” adlı eserinin birinci cildini “Mesâil-i Fikriye” adı ile

yayınlamıştır. Bu eserde Celal Nuri'nin öncelikle Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı eserinin bir yorumu ve daha sonra kendisinin bazı felsefî konularla ilgili görüşleri yer almıştır.

Biz de bu eserden yararlanarak genel olarak din, özel olarak da İslam dini üzerindeki görüşlerini incelemeye çalışacağız.

Celal Nuri, bir şeyden bahsetmeden evvel onun tarifini yapmanın gerekliliği üzerinde durarak "Din" in bir tarifinin yapılması lüzumunu dile getirmiştir. Yaptığı bu din tanımının en doğru bir tanım olduğunu iddia etmektedir. Ona göre din:

"Muammây-ı nihaîyi bir düstûr ile ifade eder ve ekmeliyyet, adâlet, re'fet, gâye-i emel gibi mefhumları bir remz ile ukûl için kâbil-i fehm bir hâle kor. Ve iştigal ettiği zeminlerde, şâyân-ı tavsiye göreceği şeyleri emr, muhtâc-ı nehy add ettiklerini men' hususunda remz-i ekmeliyyet add ettiği zât-ı bârî'ye istinad eder. Hakikat kelimullah olacağından onunla mütekellim olur ve icrâatını nâm-ı ilâhiye yapar."⁷⁸

Celal Nuri'ye göre "Dinin gayesi beşerin refâhiyetidir. Yoksa onun hasr-ı tazyîki değildir. Din beşer için yaratılmıştır, beşer din için değildir."⁷⁹

"Eskiden insanlar için din halk olundu itikadı umûmi idi. Bilâhare dinin hâdim-i beşer olduğu nazariyesi galebe çaldı."

"Bugün terakkiye mani' bir din varsa vâcibu'l-izâledir. Din zararlı olmamalı, bilakis, hayr ve menfaati mûcib olmalıdır."

"Din, fennin mâverasına taalluk etmeli, asla hakâik-i müsbete ile aksilik etmemeli ve tekâmüle mâni' olmamalıdır. Olursa gayri ma'kuldur, muzırdır, marzî-i samedâniye mugâyirdir."⁸⁰

"İstikbalde din ancak vicdana ait olacaktır. Din âtîde semt u vicdâna iclâ edilecektir. Fen, tecrübe, kânun, hükümet terakkileri ile, dinin müdahale ve işgal ettiği birçok şeyleri istirdâd edecek, fakat iman ve itikâd, her vakit âlem ve vicdana hükümrân olacaktır."⁸¹

⁷⁸ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal, I, Mesail-i Fikriye*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1331, s. 62

⁷⁹ Celal Nuri, *a.g.e.*, 63

⁸⁰ Celal Nuri, *a.g.e.*, 63

⁸¹ *a.g.e.*, 65-66

Dinin ortaya çıkışı ile ilgili görüşünü şöyle ifade etmektedir: “Din, bir kemmiyet-i târihiye ve rûhiyedir. Doğuşu ihtiyac ve ıztırardır. Bu ihtiyac esas itibariyle her yerde aynı şey olduğundan dinin hak ve hakikati birdir.”⁸²

“Âlem alâ hâl kalamaz. Terakkî ve tekâmül bir emr-i mukadderdir. Sükûn kâbil değildir. Âdât ve ahlâk olduğu gibi muhafaza edilemez. Dün bugüne benzemezdi, yarın asla bugüne benzemeyecektir.”⁸³ diyerek dinin şartlara göre değiştirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Peki dinin faydası nedir? Bu soruya ise şöyle bir cevap vermiştir: “Din bir millete tevhid-i menâfi ve efkâr ve hissiyâtı temin eder. Onun içindir ki, Araplar bu dinle beraber yükselmişlerdir.”⁸⁴

Celal Nuri dini böylece genel anlamda ihtiyaçlara bağlı olarak ortaya çıkan bir tarihsel olgu olarak gördükten sonra İslam dini özeline inerek açıklamalarına devam etmiştir:

İslamiyet ele alınırken onun iki yönü üzerinde durmanın gerekli olduğunu; ancak böyle yapıldığında ona gerçek değerini verebileceğimizi belirtir: “Binâenaleyh İslamiyetde iki şey nazar-ı ibtisâra alınmalıdır: 1. Yalnız muhit ve zaman-ı nebevîye aid olan aksâm; 2. Her muhit ve her zamana tatbik olunacak aksâm.”⁸⁵

“İslamiyet bir cumhuriyet-i fikriye ve siyasiyedir. Ve erbâb-ı hal ve akdden mürekkeb (icmâ-i ümmet) her asra lazım gelen ahkâmı ictihâd eder. Kıyas meşrudur. Her türlü ahkâm tebeddül ve tehavvül eder... nass-ı Kur’an bile hadis ile nesh edilmiştir. İslamiyet tekamül dinidir.”⁸⁶

İslam anlayışında bir yenilenmenin olması gerektiğini belirterek “Müslümanlık bâb-ı ictihâdın seddi değildir, zira İslamiyet yeni ictheadlarla, yeni ictheadâta kapı açmakla yeni müctehidler, efkarında hür, mesâlikinde hür, mişvârında hür Ebû Hanifeler, Şafiiler, Hanbeller, Mâlikler, İbn Sinalar, İbn Rüşdler yetiştirmekle kendisini gösterdi.”⁸⁷ demiştir.

⁸² Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiya*, s. 224

⁸³ Celal Nuri, *Mesail-i Fikriye*, s. 66

⁸⁴ Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiya*, s. 87

⁸⁵ Aynı eser, 147

⁸⁶ Aynı eser, 147-148

⁸⁷ Celal Nuri, “İslamda Vücub-ı Teceddüd”, 2, s. 984

Aslında “İslamiyet o kadar vâsi’ ve her zamanın ihtiyacına o kadar kâfidir ki bugün!”⁸⁸ diyerek onu, bugünün şartlarına uydurmanın en gerekli bir görev olduğunu belirtmektedir.

İslamiyet’te Hıristiyanlığa benzer bir reform yapma amacını taşıdığını söyleyenlere karşı “Biz İslamiyet’te reform istemiyoruz. Luther mukallidi değiliz. Bizim tavsiye ettiğimiz şey, esâsât-ı ahmedî’ye rücu’ ile İslam’ın mahiyet-i tekâmülkârânesini i’lâdır.”⁸⁹ diyerek aslında yapmak istediğinin bu olmadığını ifade etmiştir.

Celal Nuri yapmaya çalıştığı şeyin aslından İslam’ın aslına dönmekten başka bir şey olmadığını, kendisinin yapmaya çalıştığı şeyin daha önce de İslam tarihinde yapıldığını şöyle ifade etmiştir:

“İslamiyet’te teceddüd demek sünnet ve sîret-i rasule rücû’dan başka bir şey değildir. Usûl-ı fikh denilen mahv-ı masnû-ı Kur’anînin zebunu olmuşuz. Ahvâl değişmiş, biz hâlâ ahkâm-ı kadimede temerrüd ediyoruz. Halbuki inkılâbât-ı cedide bizi metn-i tenzilden yeni ahkâm istinbâtına davet etmektedir. Bizler ise gâfil gâfil, âtil âtil İslamiyet’i değil, bundan bilmem kaç asır evvel gelen birtakım ulemânın ictihâdâtını müdafaa ediyoruz. Bu ulemânın hâtırâtını tebcîl ve kendilerini rahmetle yâd ederim. Bunlar ahkâmın tebdili ve nusûsa yeni meâni verilmesi lüzûmunu herkesden iyi derk etmişler. Bizler ise ictihâdın bu(mekanizm)ini anlayamamışız. İmâm-ı Âzam asrında her ne yapmış ise biz de onu zamanımızda yapalım.”⁹⁰

Celal Nuri’nin din ve İslamiyet ile ilgili görüşlerine hem devrinin önde gelen aydınları tarafından hem de günümüz yazarlarından tepkiler gelmiştir. Devrinde kendisine karşı yazılan yazıları “Muarızlarıma Cevabım”⁹¹ adı altında bir makale ile cevaplamış bu makaleyi de “Hâtemü’l-Enbiyâ” adlı eserinin sonuna ilave olarak koymuştur.

Celal Nuri’ye yöneltilen en önemli eleştirilerden biri devrinin ünlü simalarından Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’den gelmiştir. Celal Nuri’nin anladığı İslamiyet’in ne olduğu konusunda şüphelerinin bulunduğunu belirten

⁸⁸ Aynı makale, 985

⁸⁹ *Tarih-i İstikbal*, 70; Bu düşüncüyü Celal Nuri aynı zamanda şu makalesiyle derinlemesine incelemiştir: “İslamiyet Mani-i Terakki midir?”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, No:88, Yıl, 2, 29 Zilhicce, 1336

⁹⁰ *Hâtemü’l-Enbiyâ*, 322

⁹¹ Makale daha önce *Hürriyet-i Fikriye*, No: 2, 10 Şubat 1329 tarihinde yayınlanmıştır.

Ahmed Hilmi “Gerçekte yazar bu hususta bazı umumi ve müphem fikirler ortaya koyuyorsa da, kendisinin telakki ettiği İslamiyet’in mahiyeti yine anlaşlamıyor. İslamiyet’in değişik bir isim almış Materyalizm’den ibaret olduğu gözlere çarpıyor”⁹² diyerek onun din ve İslam anlayışının belirsiz olduğu sonucunu çıkarmaktadır.

Celal Nuri’nin dini ıslah etme girişimlerini ise “bu dini temelden kaldırarak yerine yeni bir düşünceyi koyma ve yerleştirme yolunda atılmış adımlar” olarak nitelendirmektedir.⁹³

Yine O’nun Allah anlayışı hakkında ise “Meslek icabı Vacibü’l-Vücuda(Allah’a) hiçbir vazife bırakılmamış ve O’na lüzum olduğuna imkan da bırakılmamış iken ara sıra Cenab-ı Hak’tan, Rahmeten Li’l-Aleminden, O’nun şeriat ve kanununun doğruluğundan bahsediliyor”⁹⁴ diyerek aslında gayesinin Allah’ı ortadan kaldırarak yerine maddi esaslara dayalı bir dünya görüşü getirme arayışında olduğunu ifade etmektedir.

Ahmet İshak Demir, Celal Nuri’nin din ve İslamiyet anlayışının “sosyal hedefler uğruna kullanılan bir araç”⁹⁵ olduğunu ifade ederek, aslında bu dönemin genel anlayışını da belirtmek istemiştir.

Burada Celal Nuri’nin dine bakışında insanların faydasını gözeten pragmatist bir din anlayışını görmekteyiz. Din kelimesine verdiği anlam içinde geçen “remz(sembol)” sözcüğünün ne anlama geldiği tam olarak anlaşılammamaktadır. Acaba bu remz soyut “Allah” kavramını mı yoksa somutlaştırılmaya çalışılan bir Allah tasavvurunu mu öngörmektedir. Bu konuda Bolay, Celal Nuri’nin “Allah” kavramının Büchner ve Baha Tevfik gibi materyalistlerden farklı bir tarafının olmadığını, hatta onların aynısı olduğunu izah ediyor ve Celal Nuri’nin aslında Allah’ı açıkça inkar etmediğini ancak süslü ve karışık ifadelerin arkasına gizlenerek inkar ettiğini belirtiyor.⁹⁶

Zaten II. Meşrutiyet dönemi Batıcılarına din görüşleri hakkında yöneltilen eleştirileri dikkate alacak olursak, Bolay’ın haksız olmadığı sonucuna ulaşırız. Çünkü

⁹² Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-u Aklü Fen’de Maddiyyun Meslek-i Delaleti*, Baskıya Hazırlayan Sadık Albayrak, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, 1974, s.71

⁹³ Aynı Eser, 72

⁹⁴ Aynı Eser, 75

⁹⁵ Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, s.119

⁹⁶ Bolay, 173

bu dönemde Batıcılar, dini genel olarak toplumların zaman ve zemini dikkate alınarak belli bir amacı gerçekleştirme gayretinin bir sonucu olarak görmekteydiler. Bu amaç esasında pozitivizmin temel düsturlarından olan yeni bir “insanlık dini” yaratma arzusuydu.⁹⁷ Yani din, tarihsel bir olgudur ve tarihsel ihtiyaçlar üzerine ortaya çıkmıştır. Bu tarihselliğin şartları ortadan kaybolduğunda din de ortadan kaybolur veya toplumların ihtiyaçları değiştiğinde din de ya yok olmalı ya da kendini bu yeni ihtiyaçlara adapte etmelidir.

II. Meşrutiyet dönemi aydınları, özellikle Batıcılar, halkı eğitme görevinin kendilerinde olduğunu düşüncelerinin bir sonucu olarak, İslam’ı bu amaçlarına ulaşmada en önemli bir araç olarak görmekteydiler. Halkı değiştirmenin yolunun onların dinini değiştirmekten geçtiğini fark etmişler ve görüşlerini mutlaka bir şekilde din üzerinden vermeye çalışmışlardır.

Bu dönemin aydınlarından olan Celal Nuri de, materyalizmi benimsemiş ve onu daima savunmuş biri olarak din ile ilgili görüşlerini de bu felsefeye uygun bir tarzda geliştirmiştir. Fakat bu görüşlerini, bilinçli bir şekilde din düşmanlığı veya din dışı bir hayatı uygun görme anlayışı olarak ortaya koymamıştır.

Onun İslamî eğitiminin sığ olduğu ön bilgisine dayanarak, din ve İslam’la ilgili görüşlerinin de zamanındaki bu eğilime bağlı olmasının yanında, devletin içinde bulunduğu duruma bir çare olarak ortaya çıkmış bir psikolojik tepki gibi algılamamız da mümkündür. Nitekim kendisi makalesinde kendisinin dinsiz olarak ilan edilmesine karşı olduğunu, amacının dini gerçekten hayatta yaşanabilir bir düzeye getirmek olduğunu bu manada şeriatın hizmetçisi olduğunu beyan etmiştir. Kendisinin gayesinin bilakis taassup denilen dinsizliğe karşı cihad olduğunu vurgulamıştır. Amacının İslamiyet’te vücut-ı teceddüd olduğunu bu gibi meselelerle azıcık uğraşan birisinin dinsiz ilan edilemeyeceğini ifade etmiştir.

Mehmet Çoğ, Celal Nuri’nin bazı İslam uleması ile ilgili yorumlarının aslında dönemin İslamcılar tarafından da dile getirildiğini, bu yüzden bu görüşleri cesaretle tartışmasının önemli olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸

⁹⁷ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 2. Baskı, Hece Yay., Ankara, 2002, s.30-31

⁹⁸ Mehmet Çoğ, a.g.t., 82

2. İslam Tarihine Bakışı

Celal Nuri, tarih, edebiyat, hukuk, siyaset, din, sanat gibi birbirinden farklı alanlara ait oldukça çok sayıda eser vermiştir. Yani tabiri caizse her konuyla ilgili söyleyecek bir sözü mutlaka vardır. Asıl kimliğinin gazeteci olması münasebetiyle de tarihi ve güncel her meseleyle ilgili mutlaka bir yazı yazma gereğini duymuştur.

Bu yüzden sadece tarihe bakış açısını incelemek, onun binlerle ifade edilen gazete makalelerinin içerisinde kaybolmak, yani samanlıkta iğne aramaya benzemektedir. Çünkü belli bir konu ile ilgili yazı yazarken o yazı içerisinde birdenbire başka konulara da geçiş yapıyor, yeri gelmişken şunu da söyleyeyim tarzında bir ifade tarzını benimsemesi onun fikirlerini takip etmeyi zorlaştırmaktadır.

Fakat yazdığı kitaplar genellikle makalelerinin ortak bir konu etrafında birleştirilmesi tarzında olduğu için buralarda fikirlerine ait izleri daha kolay bulmaktayız.

Tarih hakkındaki fikirleri genel olarak aynı çizgide kaldığı için biz burada bu çizginin genel hatlarını sunmaya çalışacağız.

Celal Nuri, “Tarih” deyince genel olarak tarih kavramını anlamakta, özel olarak “İslam Tarihi” gibi bir alan ayrımına gitmemektedir.

Ona göre Tarih, bir sanattır ve bu özelliğiyle o, olguların deneylerle incelendiği ve genel hükümler çıkarıldığı Fen’den ayrılmaktadır. Çünkü tarihte meydana gelen olayları laboratuara koyup incelemek imkansızdır. Bu bakımdan ona ilk önce sanat nazarıyla bakmak daha doğru olacaktır.⁹⁹

Bu ifadeyi kullanırken Kant’ın “Kâffe-i â’mâl ve harekâtımız onlardan evvelki a’mâl ve harekât ile münasebet-i zaruriedirler. Yani onlar, esbâb ve muharrikleri ile münasebette bulunuyorlardı. Bütün efkarımız bütün ihtirâsât ve âmâlimiz bilinse idi hareket-i müstakbelemiz de hesap edilebilirdi. Ayın veya güneşin tutulması nasıl bir hesab-ı kat’i ile keşf ve tahmin olunuyorsa âtimiz de öylece bilinirdi.” düşüncesine katılıyor ve ekliyor “Mâatteessüf bunları bilmek hâric ez imkândır. Kezalik maziye doğru da â’mâl ve harekâtın hesabını yapamadığımızdan kavânin-i tarihiyyeyi güçlûkle istihrâc ediyoruz.”¹⁰⁰ diyerek

⁹⁹ Celal Nuri, “Muhit”, *Edebîyât-ı Umumiye*, No:25, 21 Nisan 1917, 420

¹⁰⁰ Aynı Makale, 420

tarihin aslında öneminin tam olarak “bilinemezlik” üzerine kurulu olduğunu belirtmektedir.

Tarihteki toplumların oluşumu ve gelişimini izah etmesinde H. Taine'nin “İrk, Zaman, Muhit” nazariyesinden etkilendiği açık bir şekilde anlaşılan Celal Nuri, toplumların deniz, çöl, orman, dağ, ova, sıcak veya soğuk iklimlerde yaşamalarının onların doğuşunda oldukça belirleyici bir etken olduğunu düşünmektedir.

“Yüz küsür seneden beri Almanya'da ve ondan sonra Fransa'da tarih usulleri eskilerine nisbet kabul etmeyecek derecede değişmiştir. İrk, muhit ve zaman nazariyât-ı cedidesinin tarihe tatbiki, fen ve bir de sanat olmak itibariyle tarihin psikoloji mu'terize-i azîmesi dahilinde bulunduğu anlaşılması âlem-i maarifde bir inkılâb vücuda getirmiştir.”¹⁰¹

Celal Nuri Tarihten bahsederken önemli bir tespitte bulunuyor ve tarih denilince akıllara hep savaşlar, barışlar, ihtilallerin geldiğini şöyle ifade ediyor:

“Alelâde tarih, birtakım tevârih(erkâm manasına) ve esmây-ı hâssa hususuyla göze çarpan muharebe ve ihtilal vekayi' ile bizi işgal ettiğinden ruhiyata taalluk eden birçok cihazları bizden setrediyor”

“Binâenaleyh 19. asrın ortalarına kadar kaleme alınan tevârihi bir takvim telakki edersek pek o kadar hata etmiş olmayız.”¹⁰²

Tarihin nelerle uğraşması gerektiğini ise şöyle ifade ediyor:

“Urûk ve milelin mukadderât-ı hayatiyesine hâkim olan yalnız muharebât değildir. Teşkilat-ı milelde gazavâtın ehemmiyeti belki yedinci sekizinci derecededir. Hissiyât ve mâneviyatın, milli gayelerin hudûsu, gevşemesi, âkibet-i muntafi olması... İşte sevâik-i tarih bunlardır.”¹⁰³

Celal Nuri'nin genel olarak tarih hakkındaki görüşlerinden bahsettikten sonra özel olarak İslam Tarihi hakkında ne gibi düşüncelere sahip olduğunu ana hatlarıyla belirtmeye çalışalım.

Celal Nuri'nin İslam Tarihi hakkındaki düşünceleri, ortaya yeni bir siyer yazma geleneği çıkarılmasına yönelik bir çabayı kapsamaktadır. O, daha çok siyer geleneğine başkaldırma temelli ve geçmiş siyer yazıcılığının eksik yönlerini ele alan

¹⁰¹ Celal Nuri, “İrk” , *Edebiyat-ı Umumiye*, No: 26, 27 Nisan, 1917, s. 5

¹⁰² Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiya*, 190

¹⁰³ Celal Nuri, *a.g.e.*, 208

ve sadece ele almakla kalmayıp sistematik bir tarzda yeni siyerlerin yazılmasına yön verecek fikirlerin de savunucusu olmuştur.

Siyercilik hakkında görüş belirtmesinin iki ana nedeni vardır. Birincisi, Batı'daki oryantalistlerin Hz. Muhammed hakkında yaptıkları yayınların onda bu konuda bir bilinç uyandırması; ikincisi, İslamî geleneğin siyer yazıcılığının Batı ile boy ölçüşemeyecek kadar geri bir üslûpla yazılmış olmasıdır.

Ona göre Şark tarihçileri “tarih-i nebevinin menâbi’ni tenkid etmek külfetinden kendilerini vâreste bilmişlerdir. Zaten siyer sahipleri eserlerini alelâde tarih olmak üzere yazmamışlardır.”

“Siyerlerin en yenisi, bi’ttabi’ en hurâfât âludidir. Ve beşinci asr-ı hicriyeden sonra yazılan tercüme-i hallerin tarih itibarıyla pek o kadar ehemmiyetleri olamaz. Çünkü bunlar yeni vesâik ve menâbi’ keşf etmeyip eski kıssaları daha başka bir üslupla yazmışlardır.”

“Binânaleyh bunların ancak bir kıymet-i edebiyesi olabilir, yoksa kıymet-i tarihiye ve fenniyyesi değil. Mâatteessüf tarihşinâsân-ı İslam esâtir ile tarihi tefrik etmemişlerdir. Kezalik bunların âsârı usul, kat’iyet, muhakeme, mukayese, bî-terafîlik gibi bazı mezâyây-ı ilmiyeden mahrumdur.”

“Muharririn-i İslamiye siyerde yalnız (fevka’t-tabîa)’yı vermişler ve hakikat-ı tarihiyyeyi hemen büsbütün unutmışlardır. Bununla beraber eski siyernüvisler, nisbetle daha doğru görebilmişlerdir.”¹⁰⁴

Siyerle ilgili bu ön bilgileri verdikten sonra Celal Nuri, eski siyercilerin kritiklerini yaparak, onlarda kendince gördüğü eksiklikleri dile getirmiştir:

“Şâyân-ı esefdir ki, tarih-i peygamberîyi en evvel yazan Ebu Bekr’in hafîdi Urve ile Zührînin, ki her ikisi de tâbiindendir, âsârı mahv olmuşdur. Eğer bunlar elde olsa idi hayli hakâika desters olmuş olacaktık. Zannederim ki bu iki müverrihin âsârında birçok doğru sözler olduğundan hurâfât-perestân-ı ahlâf onları zayi’ etmişlerdir. Âsâr-ı mezkureden birçok fikriyâtı muteahhirîn iktibas etmişler ise de bunlara itimad edilebilir mi? Bu babda kat’i bir şey söyleyemem.

Urve ve Zühri’den sonra bunlardan istifade edenlerin durumu nedir diye soruyor ve cevabını veriyor:

¹⁰⁴ Celal Nuri, *a.g.e.*, 17-18

“Bunlardan sonra İbn İshak ve İbn Hişam’ın âsârı tarih itibariyle cây-ı dikkattir.”

“İhtiyâr ettikleri usul, eskilikleri, ve menba’ları nokta-i nazarından bu iki siyernüvisin eseri mühim bir menba’ teşkil eder. Şu kadar var ki biz bu iki müellife de bir i’timad-ı tam ile müracaat edemeyiz. Çünkü, hususiyle İbn Hişam, eserinde Zât-ı Nebî’ye pek muvafık olmayan akvâli tayy ettiğini söylüyor.”¹⁰⁵

Müslümanların ve Batılıların değerlendirmelerine karşılık, biz de şu delillerle tarih-i nebevî’nin kaynaklarının noksan olduğunu iddia edeceğiz diyor ve bu noksanlıkları maddeler halinde sıralıyor:

“ 1. Siyerlerin bir mahiyet-i resmiyesi vardır.

2. Siyernüvisler tarih yazmak niyetiyle eserlerini kaleme almamışlardı. Binâenaleyh tarihşinâsâna mahsus usul ile mücehhez değillerdi.

3. Siyerler âsâr-ı diniye diye tedvîn olunmuştur.

4. Bir kaziye-i tarihiyyeyi, ciddiyet-i fenniye mevzubahs etmek için yalnız taraftar ve hatta perestişkarların yazılarına müracaât etmek kâfi değildir. Bize kalan eserler hep taraftarlar tarafından yazılanlardır. Aleyhte yazılan hicviyeler hep mahvedilmiştir.

5. Hz. Peygambere bazı fevka’t-tabia vasıflar isnad edildiği malumdur. Bunlar nasıl isnad olundu, bunun sonucunda nasıl bir tepki oluştu, aleyhteki görüşler nasıl formüle edildi, ne gibi olaylardan sonra artık peygamberin doğruluğuna inanıldı. Vakıa bunlara dair siyerlerde tek tük ifadeler vardır. Varsa da çok az. Bunlara harfiyen itimad bir tarihçiye yakışmaz. Mesela Hz. Ömer’in ihtidasına dair rivayetlere itimadım yok.

6. Nübüvvet, bi’set, vahiy ve saire alelumum-ı ruhiyata muteallik meselelerdir. Binaenaleyh her tarihten ziyade siyer-i seniye, bir tarih-i ruhiyat olmak lazım gelir. Hz. Peygamber’in ne gibi psikolojik metotları kullandığına dair siyerlerde pek az bilgi var. Mesela Hz. Ebubekir’in ihtidasına ilişkin kıssa beni tatmin etmiyor”¹⁰⁶

İlk dönem siyercileri hakkındaki bu yorumları yaptıktan sonra “Yine de İbn İshak ve İbn Hişam hakikate hayli yaklaşmışlardır. Yeni siyernüvisler kadar efsanelere boğulmamışlardır. Buna karşılık Vakidi’nin eserinden ve Taberi’den

¹⁰⁵ Aynı eser, 18

¹⁰⁶ Aynı eser, 19-20

bahsetmeye gerek görmüyoruz. Bunlar İbn Hişam ve İbn İshak'tan fazla bir bilgiye sahip değillerdi.”¹⁰⁷ diyerek aslında onları tamamen de gözden uzak tutmadığını belirtmeye çalışmıştır.

Celal Nuri'ye göre, siyer birtakım hurafelerle karışmış bir haldedir. Hurafelerin de tarihi olarak kıymetleri olduğunu, onların toplumların zihniyetlerine işaret ettiğini belirterek, kendisinin asıl görevinin tarih yazmak olduğundan bunlara asla önem vermeyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁸

Celal Nuri, İslam tarihine bu şekilde eleştirel bir yorum getirerek onun daha iyi anlaşılmasına ve yeni nesillere daha iyi anlatılmasına olanak sağlayacağına inanmaktadır.

O'na göre tarihte asıl olan muhakemedir. Yoksa o, kendisinden yararlanacağımız bir vasıta olmaktan çıkarak adeta bir masal haline gelecektir. “Tarih ancak kendisinden istikbalimizi kurma adına istifade ettiğimizde mühim bir mevkiye sahip olacaktır.”¹⁰⁹

Celal Nuri'nin İslam tarihi yorumu birçok bakımdan dikkate değer bir düşüncedir, ve bu özelliğiyle günümüz siyer yazıcılığını etkilemiştir. Bu özelliği, çalışmamızın son başlığında incelemeye çalışacağız.

B. HÂTEMÜ'L-ENBİYÂNIN KAYNAKLARI

1. Eseri Yazma Sebepleri

Her eserin bir yazılış amacı vardır. Bu amaç, ya fikrî bir birikimin yahut da içinde bulunulan koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Celal Nuri'nin bu eserini yazarken de içinde bulunulan koşulların oldukça etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Celal Nuri kitabın yazılış amacını aslında daha kapak sayfasındaki: “Garazkârân-ı Garb ve hurâfât-perestân-ı Şark'a karşı tarihiyye-i ahmedîyi muhafazatan yapılmış bir tecrübe-i kalemiyedir” cümlesiyle ortaya koymaktadır.

Ona göre tarihte büyük bir boşluk vardır. Bu boşluk insanlığın bugüne kadar eşine rastlamadığı derecede büyük bir şahsiyet olan Hz. Muhammed'i tam olarak açıklayamama boşluğudur.

¹⁰⁷ Celal Nuri, *a.g.e.*, 18

¹⁰⁸ Celal Nuri, *a.g.e.*, 22-23

¹⁰⁹ Celal Nuri, “Tarihin Muhakemesi”, *Âti*, No: 340, 14 R. Evvel, 1337

Batılılar Seyyidü'l-Beşer'e çeşitli hastalıklar nispet ederek onu çok aşağı bir derecede görmekte, buna karşın Doğulular da onu birtakım hurafeler ve yanlış tasavvurlarla aslından uzaklaştırmaktadırlar.

Bugüne kadarki tarihler tarafgirlik ve hilafgirliğin ortasını bulamamışlardır. Onun amacı ise bu konuda orta yolu bulmak ve bu iki uç tasavvuru uzlaştırabilmektir.

Bu konuda başından geçen bir olayı naklederek bu örneği siyer araştırmaları için de vereceğini açıklar. Bir gün Atina'da gezerken bazı tarihi eser kalıntılarına rastlar ve duygulanır. Bu tarihi eserler "nasıl ki yığılan toprakların altından büyük bir hizmet duygusuyla ortaya çıkarılmış aynen bu şekilde, karn-ı nebeviye de usûl-i tarihiyesi tahtında müstevir olduğu hurâfat ve esâtirin isnâdât ve şetmiyatın ka'ından ihraç edilemelidir."¹¹⁰

"Seyyidü'l-Beşer tarih nokta-i nazarından mağdurdur. Gayrimüslim müverrihler, velev en hür fikirlilerinden olsunlar büyük ve ırsî bir husumetin zebunudurlar."¹¹¹

"Müslümanlara gelince, bunlar seyyidü'l-beşeri beşer olmak üzere muhakeme edememişler, doldurdıkları mücellidâtda insan oğlu insan ve beşeriyeti ile iftihar eden peygamberi insaniyetin fevkinde görerek, kendisine akl ve mantığın kavânin-i rasine-i tabiatın hilâfında ve muvacehe-i tenâkızında binlerce mu'cizât-ı galîza isnâd etmişlerdir."¹¹²

"Siyernüvisler peygamberimize hakaret ediyorlar. Bizim görevimiz peygamberi müdafadır."¹¹³

Celal Nuri eserinin henüz yayınlanmadan fırtına kopardığını söyleyerek, eserinin yazılış amacına dair önemli ipuçlarını kitabının sonunda ifade etmektedir:

"Eser intişâr etmeden, hatta mesela son fasılları yazılmadan muâhaze fırtınası koptu. Hazreti Peygamber ricâl-i sâire ile mukayese edilir miymiş? Hay Hay edilir! Eğer eseri eskiden yazmış olsaydık buna gerek olmazdı. Ama günümüzde onu, mevkisini, Garba ve diğerlerine karşı müdafaa mecburiyetinde değil miyiz?

¹¹⁰ Hâtemü'l-Enbiyâ, 6

¹¹¹ Aynı Eser, 7

¹¹² Aynı Eser, 8

¹¹³ Aynı Eser, 126

Binâenaleyh mukayesede bir maslahat-ı İslâmiye vardır. Bu mukayesât çoktan yapılmalıydı. Teessüf ederim ki bu önemli vazife benim gibi bir âcize isabet ediyor.”¹¹⁴

Kitabının nihai amacını ise şöyle belirtmektedir:

“Eğer kitabımızın sonunda kâri’ler, yazdıklarımızı zihnen icmal ettiği vakit kalbinde hâsıl olacak, veyahut tezâyid edecek olan hubb-ı nebi ile bir dakika-i istiğrakta şekl ve şemâil-i muhammedîyi görececek olursa, ictihâdât ve mesâimizin en büyük mükafatını görmüş oluruz.”¹¹⁵

Celal Nuri’nin eserini yazarken geleneğe tam olarak bir karşı koyuş içinde olduğunu ve bugüne kadar yazılmış olan hemen hemen hiçbir eseri beğenmediğini görüyoruz. Kendisinin yazdığı eserin en güncel, en özgün ve en sağlam peygamber tasavvuru olduğunu iddia etmekte, bu çalışmasıyla geleceğe yönelik bir etki bırakacağını ifade etmektedir. Yapmış olduğu çalışmanın bir ictihâd olduğunu, bugüne kadar kimsenin peygamberi tarihi koşullara ve geleceğe bakan yönleriyle muhakeme ve mukayese edemediğini, bunu başarma yolunda ilk adımı kendisinin attığını ifade etmektedir.

Eserin ilmi gayeyle yazıldığını söylemesine rağmen bu görüşün tam olarak doğru olmayabileceği kanısındayım. Bu eserin ortaya çıkması, Batılıların yazdığı eserlere reddiye geleneğine tam olarak uymamakla beraber “onlar gibi bir eseri ben de yazabilirim” anlayışı egemendir diyebiliriz. Eserin genelinde Batılı büyük tarihi kişiliklerle Peygamberimizi mukayese etmesinin temelinde içinde bulunduğu bu psikolojik geri kalma halinin etkisi çok fazladır. “Sizinkiler büyük ama bizimkisi daha büyük” anlayışıyla bir çeşit taarruzu andıran bu eserin tamamen ilmi gayeyle yazıldığına dair şüphelerimiz vardır.

2. Esere Temel Oluşturan Batılı Fikir Akımları ve Oryantalistler

Celal Nuri’yi etkileyen ana akımlar ve oryantalistler üzerinde durmak eserin anlaşılabilmesi için en önemli bir dayanak noktası olacaktır. Çünkü eserde açıkça Batılıların ve Batılı fikir akımlarının etkisi görülmektedir. Bu etkileri anlayabilmek

¹¹⁴ Aynı Eser, 309

¹¹⁵ Aynı Eser, 16

için öncelikle Batı “Aydınlanma”nın ne anlama geldiğini izah etmeli, daha sonra hangi düşünürlerin onun üzerinde etkilerinin olduğunu belirlemeliyiz.

Ancak şunu hemen belirtmeliyiz ki, Celal Nuri, Batılı yazar ve düşünürlerin etkisinde kalırken onların körü körüne bir taklitçisi olmamış, yanlış gördüğü noktaları en beğendikleri bile olsa eleştirmekten geri durmamıştır. Eserinde hiç kimsenin görüşünü tam olarak kabul etmemiş, kendine ait bir görüşünü desteklemek için kaynak göstermiştir. Yani ben bunu düşünüyorum, onlar da bunu düşünmüş demek istemekte, kendisini yani Müslümanları aşağı seviyeye düşürmemeğe özen göstermektedir.

Aydınlanma; insanın düşünme ve değerlemede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi aklı, kendi görgüleri ile hayatını aydınlatmaya girişmesidir.¹¹⁶

Aydınlanma, Ortaçağın karanlık düşünüş biçimlerine ve insan aklına değer vermeyen kilise merkezli otoriteye karşı bir varoluşsal mücadeledir. Genel olarak Rönesans ile başladığı varsayılsa da asıl etki alanını 18. yüzyıl Avrupa’sında göstermiştir.

Bu hareket ile, doğa bilimlerinin uygulama alanı genişledi ve bu bilimin verilerini kültür alanına uygulama isteği doğdu. Böylece doğa bilimleri yardımıyla bir kültür bilimleri kurma düşüncesi bu devrin genel düşünce karakteristiklerinden birisi oldu.

Aydınlanma düşüncesi; geleneklerin köleliğinden kurtulacağına, kaderini kendisi, kendi eliyle düzenleyeceğine insanın özgürlük ve mutluluğunun sürekli artacağına inanır. Bu güvenle tarihin oluşturduğu bütün kurumları aklın eleştirisinden geçirir. Toplumu, devleti, dini ve eğitimi aklın ilkelerine göre yeni baştan düzenlemeye girişir, nihayet yolunu aklın gösterdiği bu durmadan gelişip ilerleyen entelektüel kültür temeli üzerinde insanlığın birleşeceğine inanır.

Ana özellik; laik bir dünya görüşünü kendisine tam bir bilinçle temel yapması, bu laik görüşü hayatın her alanında tutarlı olarak gerçekleştirmeye çalışmasıdır.

Aydınlanma düşüncesinin ana sistematiklerinden birisi de düşünce alanında uygulamaya çalıştığı Konstrüktif-dedüktif sistemler adı verilen bir düşünüş biçimidir.

¹¹⁶ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 5. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s.325

Bu sistem, bir ana düşünceyi çıkış noktası olarak alarak bütün öteki düşünceleri, aralarında sıkı bir bağlantı kuracak biçimde, bu ana düşünceden türetilen bir sistemdir. Bunun tipik örnekleri Descartes ve Spinoza'da vardır.¹¹⁷

İşte bu akım Celal Nuri İleri'nin kendisine dayanak noktası yaptığı en önemli altyapısal özelliği konumundadır.

Celal Nuri, Konstrüktif-Dedüktif sistemi, siyer alanına da uygulama girişiminde bulunmuştur diyebiliriz. Eserinde sık sık, peygamberin dehası ana teması üzerinde durarak, söylediği diğer tüm şeyleri bu ana düşünceyi desteklemek ve ispat etmek için kullanmıştır.

Eserinde daima, tarihi olayları aklın süzgecinden geçirmekten, onları hurafe ve mucizelerden kurtarmaktan bahsederek, aklı, din alanına da uygulama isteği içerisinde olduğunu göstermiştir.

Celal Nuri'de Aydınlanma düşüncesinin diğer bir etkilenme kaynağı ise, Hz. Peygamberi, tıpkı Aydınlanma dönemindeki Hıristiyanların Hz. İsa'yı bir insan olarak tarihsel bir mevkiye oturtmak istemelerinin etkisiyle, bir beşer olarak algılama arzusunun yoğun bir şekilde görülmesidir.¹¹⁸ Eserinde sürekli peygamberin beşer kişiliğine atıfta bulunması onun rasyonalist tarihçilerden etkilendiğinin açık bir kanıtıdır. II. Meşrutiyet dönemi Batıcı aydınlarının tümünde de görülen bu aydınlanma etkisi, Celal Nuri'de "terakki" kelimesini sık sık kullanması, kurduğu gazetenin adını "Âti/İleri" olarak seçmesi ve nihayet kendisine bu düşüncelerinin yoğunluğundan dolayı "İleri" soyadının verilmesi hep bu ana düşüncenin onun üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Celal Nuri'yi etkileyen diğer bir düşünce ise, 19. yüzyıl Avrupa'sında yoğunluk kazanan "Oryantalizm" akımıdır.

Celal Nuri, eserinde Batılı birçok oryantalistin adını vermiştir. Bunları isim olarak sıralayalım:

Hippolyte Taine, Gustave Le Bon, W. Muir, A. Sprenger, G. Weil, R. Dozy, E. Renan, C. Darwin, C. De Perceval, J. Bartheloemy St. Hilaire, T. Carlyle, Dr. Rieche, Prof. Lombroso, Bergson, W. James, Goethe, Voltaire.

¹¹⁷ Macit Gökberk, *a.g.e.*, s.329

¹¹⁸ Mustafa Oral, *İmparatorluktan Ulusal Devlete Türkiye'de Tarih Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2002, s.51

Bu isimlere baktığımızda, Celal Nuri'nin Batılı bilim adamlarını oldukça yakından tanıdığı ve eserlerinden haberdar olduğu sonucuna varıyoruz. Biz bunlardan sadece en çok etkilendiği Taine, Le Bon, Dozy, Carlyle, Renan, Muir ve Sprenger'den bahsedeceğiz.

Celal Nuri eserini Hippolyte Taine'nin¹¹⁹ “Muhit, Zaman ve Irk” nazariyesini dikkate alarak yazdığını açıklar.¹²⁰ Bu nazariyeye göre, tarihi bir olayı açıklarken, olayı yalnızca kişilerini değil, içinde bulunulan zamanın, çevre faktörlerinin ve o olayın kahramanlarının ırk yapısının bilinmesi ve yorumların bu esaslar dikkate alınarak yapılması gerekmektedir. Celal Nuri'nin eserinin başlıklarına göz attığımızda bu nazariyenin uygulanmaya çalışıldığı açıkça görülmektedir. Fakat Celal Nuri, bu nazariyenin, Muhammedü'l-Mustafa'nın hayatını incelerken biraz şaşaladığını beyan eder. Eserde ara sıra Taine'nin sözlerini kendi görüşlerine delil olarak zikreder.

II. Meşrutiyet döneminde İslam Tarihi ile ilgili kitap yazmak, ilk bakışta Dozy'nin eserine bir cevap niteliği taşımaktaydı. İslam Tarihi ile ilgili çalışmaların ana hedeflerinden biri Dozy'ye reddiye yazmaktı.¹²¹ Celal Nuri de eserinde sık sık Dozy'nin¹²² eserine ve görüşlerine atıflarda bulunarak bir nevi bu modaya uymuştur.

¹¹⁹ 1828'de Fransa'nın Vouziers kasabasında doğmuş ve 1893 yılında Paris'te ölmüştür.19. yüzyılın en önemli tarihçilerindendir. 1848 yılında yüksek öğretmen okuluna girdi. Kısa bir süre hocalık yaptı. 1853'te “La Fontaine'nin Masalları Üzerine Denemeler” adıyla Doktorasını tamamladı. 1871'de Oxford'da ders verdi. Taine, aslında tarihçi olmasına rağmen daha büyük ölçüde bir filozoftu. Condillac, Bain, Hegel ve Vacherot'tan büyük ölçüde etkilendi. Fizyolojiyi esas alarak zihindeki gelişmenin başlıca imkan ve şartlarını açıklamak ve belirlemek istemişti. Başlıca eseri olan “Zeka” 1870'te yayınlandı. Bu eserinde o, insanı “üstün neviden bir hayvan” olarak görür. Ve sanat ile edebiyatı bu hayvanın tabii görevleri arasında görürdü. Ona göre karakterler zihinde derece derece gelişerek belirirler. Deha bunların son haddi olup ancak büyük sanatkarlarla büyük yazarlarda olur. Böylece çerçevelediği dehayı üstün bir yetinin sevk ve idare ettiğine inanırdı. Bu üstün yetiyi de; Toprak, Irk, Şimdi ve Çevre gütmektedir. Yazarın bütün ömrü bu iddialarını ispat etmekle geçmiştir. Cümle ve üslup bakımından oldukça akıcı ve sadedir. Başlıca eserleri: İngiliz edebiyatı tarihi 1865, Sanat felsefesi 1865, İtalya'da Sanat Felsefesi 1866, Sanatta Ülküye Dair,1867, Felemenkte Sanat Felsefesi 1867, Yunanistan'da Sanat Felsefesi,1869, Çağdaş Fransa'nın Kaynakları(1871-1894), Tenkid ve Tarih Denemesi 1855, Geneloy ve Oy Verme Tarzı Hakkında,1871, Almanya Hakkında Notlar,1872, Tenkid ve Tarih Hakkında Son Denemeler,1894. H.Taine , **19.yüzyılda Fransa'da Klasik Filozoflar**, çev. Miraç Katırcıoğlu, Meb yay. İstanbul, 1951

¹²⁰ Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiya*, s.10

¹²¹ Mehmet Çoğ, 78

¹²² Hollandalı şarkiyatçı, 21 Şubat 1820'de Leiden de doğdu. Daha lise yıllarındayken edebiyat ve tarihe ilgi duydu.1837'de girdiği Leiden Üniversitesinde filoloji, edebiyat ve tarih alanlarında büyük başarı gösterdi. Tarih araştırmalarını geliştirmek için Arapça ve İspanyolca öğrendi.1854'te profesör unvanını alan Dozy, 1861-1867 yıllarında doğu dilleri kürsüsünde çalışmış, çeşitli ülkelerdeki birçok tarih akademilerinin üyeliğine seçilmiştir. Bazı ülkelerin hükümet başkanları tarafından nişanlarla ödüllendirilmiştir.30 Nisan 1883'te Leiden'de ölmüştür. Bizi ilgilendiren en önemli eseri, “Essai sur l'Historie de l'İslamisme (571-1863)” muhtasar bir İslam Tarihi niteliğindeki bu eserinde müellif

Dozy'nin, Hz. Muhammed'i aşağı seviyede biri olarak gören, İslam'ın ahkâmının değişmediğini, dogmatik olduğunu savunan görüşlerine şiddetle karşı çıkarak bu fikirleri taaccüple karşıladığını, eğer İslam'da ahkâm değişmeseydi, Ebu Hanifeler, İmam Şafiiler ortaya çıkmazdı demiştir. Dozy, büyük bir adam olmasına rağmen, Hz. Peygambere layık olduğu mevkiyi vermemiştir, diyerek ona karşı eleştirisini de ifade etmiştir.¹²³

Bir diğer önemli yazar ise, belki de Celal Nuri'nin en çok etkilendiği Gustave Le Bon'dur.¹²⁴ Eserinin birçok yerinde “*Kitleler Psikolojisi*”¹²⁵ kitabıyla ilgili bilgiler verir ve takdire şayan bir eser olduğunu vurgular. Onun Ruhیات-ı Siyaset, Tekamül-i Akvam'ın Kavanin-i Ruhıyesi, Fransa İnkılabı ve Ruhیات-ı İnkılabât adlı eserlerini kitabı yazmadan önce tekrar ettiğini belirtir. Le Bon'un “Din en önemli şeydir.” görüşünü şiddetle kabul ettiğini ifade eder.

Eserinde psikoloji biliminin verileriyle Peygamber dönemini ve Hz. Peygamberi anlamaya çalışması Le Bon'un etkisini göstermektedir. Onun tarih hakkındaki eserinden¹²⁶ de yararlanan Celal Nuri, şöyle demektedir:

“Le Bon iddia ediyor ki, ancak yeni psikoloji ile kâbil-i şerh olan birçok vekayi-i tarihiyye, gerek o vekayi'in failleri, gerek müverrihleri tarafından anlaşılmalıdır. İşte bu hikmete binaen bir dalalet-i ruhiyye giriftar olan müverrihin-i Garb zuhûr-ı İslam vak'asını anlayamamışlardır.”¹²⁷

Yine kitabında Le Bon'un “Kavanin-i Akvam-ı Ruhiye” sinin Peygamber dönemini anlamada tam olarak yeterli olmadığını belirtmiştir.¹²⁸

genel olarak din, vahiy, nübüvvet, Hz. Peygamberin nübüvveti, İsmaililer Dürziler ve Karmatiler gibi konulara temas etmektedir. Kuran-ı Kerim ve Hz Peygamber hakkında aşağılayıcı ifadeler ve iftiralarla dolu olan eser Abdullah Cevdet tarafından “Tarih-i İslamiyet” adıyla 1908'de Türkçeye tercüme edilmiştir. Mütercim bu eserin bütün fikirlerine katıldığını belirterek, eserin İslam tarihi alanında en iyi kitap olduğunu belirtmektedir. Eser sonrası büyük infialler olmuş bazı tıbbiyeli gençler intihar etmişlerdir. Bunun üzerine 17 Şubat 1910'da kitap yasaklanmış ve mevcut nüshaları Galata köprüsünden denize atılmıştır. Mehmet Özdemir, “Dozy”, *TDVİA*, C.9., s. 513-514

¹²³ *Hâtemü'l-Enbiyâ*, 150

¹²⁴ Gustave Le Bon (1841-1931); Ünlü Fransız Psikolog ve Sosyolog. Sosyal Psikoloji ve kitlelerin yapı ve hareketleri hakkında eserler vermiştir. Milli hareketler ve ırkların üstünlüğü konusunu incelemiştir. Darwin'in takipçilerindedir. Tıp eğitimi görmüş, Avrupa, Asya ve Kuzey Avrupayı dolaşmış antropoloji ve arkeoloji ile uğraşmıştır. En önemli eseri “*Kitleler Psikolojisi*”dir.

¹²⁵ Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Yunus Ender, Hayat Yay., İstanbul, 2001

¹²⁶ Gustave Le Bon, *Tarih Felsefesi*, Ataç yay., çev. Hüsrev Akdeniz, Murat Temelli, İstanbul, 2004

¹²⁷ *Hâtemü'l-Enbiyâ*, 72

¹²⁸ Aynı Eser, 10

Etkilenilen diğerk yazar ise Ernest Renan’dır.¹²⁹ Renan’ın Hz. İsa hakkındaki kitabının dünyadaki en iyi kitap olduğunu belirterek,¹³⁰ Hz. İsa’yı anlatmada en doğru sistemi geliştirmiş olduğunu, çünkü onu bir insan olarak gördüğünü belirtir. Dünyada cismani ile ruhaniyi ayıran ilk kişi olduğunu ve eserin büyük çalkantılara sebebiyet verdiğini açıklar. Celal Nuri’nin, Hz. Muhammed’i beşer olarak gösterme çabasını Renan’dan aldığı söylenebilir.

Bir diğerk önemli etkilenme ise Thomas Carlyle¹³¹’dır. Celal Nuri eserinin birçok yerinde Carlyle’a başvurur. Carlyle’ın İslamiyet’i tetkik ettiğini, İslamiyet bu ise hepimiz müslümanız dediğini nakleder. Hz. Muhammed’i kabul ettiğini ama onun mevkisini tam olarak kavrayamadığını belirtir.

Eserinde bunu şöyle ifade etmiştir:

“Carlyle yalnız kadr-ı risaletpenâhiyi biraz anlayabilmiştir. Bu müverrih tarihte en mühim âmil olmak üzere şahısları deha sahiplerini görüyor ve bunlara kahraman diyor. Kahramanlar her ne ile uğraşırlarsa uğraşınlar aynı kumaştan biçilir. Bunlar pek kadim zamanda mabud telakki olunurlardı sonra kahramanlar nebi şeklinde teecessüm etti. Hz. Muhammed gibi. Bilahare kahramanlar Dante gibi şair, Napolyon gibi hükümdar olmak üzere zuhur ettiler. Arap peygamberi asla yalancı değildi. Bunca milyon halk bir yalancıya nebi diyemez. Muhammed, kalbi tabiattan mülhem olmuş hak bir peygamberdir. Carlyle böyle söylüyor. Ama onu en büyük peygamber olarak kabul etmiyor.”¹³²

Carlyle’ı kabul etmekle beraber onun her noktada doğru şeyler söylemediğini de savunan Celal Nuri, bu anlayışıyla iyi bir eleştirmen olduğunu da göstermiştir. Fakat olaylara sadece tek bir yönden, Hz. Muhammed’in deha sahibi olduğu yönünden, bakması onun en büyük eksikliklerindendir.

¹²⁹ Ernest Renan (1823-1892), Fransız filozof, yazar. Parlak bir öğrencilik dönemi geçirmiştir. Hıristiyanlık ve İslamiyetin kaynakları üzerinde çalışmalar yapmıştır. <http://www.answers.com/topic/ernest-renan>

¹³⁰ *Hâtemü'l-Enbiyâ*, 280

¹³¹ Thomas Carlyle, İskoçyalı tarihçi, sosyolog, yazar. Carlyle, İslam tarihçiliği açısından bıraktığı etkiler bakımından önemli bir yere sahiptir. Tarihe yön veren kahramanlarla ilgili eseri birçok yazar tarafından Türkçeye çevrilmiş, ve fikirleri özellikle son Osmanlı Devleti’nde oldukça popüler olmuştur. “Kahramanlar”, çev. Reşat Nuri Güntekin, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1973; Behzat Tanç tarafından Kutluğ Yayınları, 1976 ve Ötüken Neşriyat,2004 olmak üzere iki kez, “Peygamber Kahraman Muhammed” adıyla Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1958, ve yine aynı isimle Serdengeçti Neşriyat tarafından 1963’te olmak üzere değişik baskı ve tercümeleleri yayınlanmıştır.

¹³² *Hâtemü'l-Enbiyâ*, 28

H. Muhammed'in hayatıyla ilgili Batı'da yazılmış üç önemli eserden¹³³ de faydalanmıştır. Bunlardan Weil, H. Muhammed ile ilgili bir biyografi yazarak kendinden önceki tarihi araştırmaların çok kısır olduğunu söylemiştir. Sprenger ve Muir, Hindistan'da uzun yıllar çalışmışlar ve çok iyi kaynaklar elde etmişlerdir.¹³⁴ Bu çalışmalardan en çok Muir'in eserinin tarihçilik anlayışına uygun, kaynaklara dayalı ve daha sistematik olduğu vurgulanmıştır.¹³⁵

Bunlardan başka Celal Nuri, dehanın tanımını yaparken Lombruso'dan, Hıristiyanlık ile İslamiyet'i karşılaştırırken Bartheloemy'den, psikoloji bilimiyle ilgili W. James ve Bergson ile Le Bon'dan, aydınlanma düşüncesi ile ilgili Voltaire'den yararlanmıştır.

Sonuç olarak Celal Nuri geniş bir Batı kültürü birikimine sahip olmasının etkisiyle çok farklı alanlarda farklı yazarları eserlerinden yararlanarak bu eserlerin kendi görüşlerine uyan taraflarını benimsemiş uymayan taraflarını da eleştirmekten geri durmamıştır.

3. Osmanlı Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığının Eserin Oluşumuna Etkileri

Celal Nuri, II. Meşrutiyet dönemi aydınları içerisinde takip ettiği ileri metodoloji anlayışıyla önemli bir yere sahipti. Osmanlı döneminin tarih yazıcılığından diğerlerinin aksine daha az yararlanarak devrini aşma isteği içerisinde olduğunu göstermiştir.

Osmanlı Devleti döneminin tarih yazıcılığına katkısını incelemeye geçmeden bu dönemin karakteristik özelliklerine kısaca değinmek yerinde olacaktır sanırım.

Osmanlı Devletinde kurulduğu ilk yıllardan itibaren dinsel tarih anlayışı hâkimdi. Bu görüş Tanzimat dönemine kadar etkisini sürdürmüştü.¹³⁶ Karal'a göre tarihçiliğimiz dört aşamadan geçerek günümüze ulaşmıştır. Bunlar dinsel tarih

¹³³ Gustave Weil, *Das Leben Mohammeds* (1864), Aloys Sprenger, *Das Leben und Die Lehre des Muhammad* (1861-65) ve W. Muir, *Life of Mahomet (1858-61)*

¹³⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batı'da Kuran İlimleri Üzerine Araştırmalar, *A.Ü.İ.F.D.*, S.31, 1989, s.108-109

¹³⁵ Jabal Muhammad Buaben, *Image of The Prophet Muhammad in the West, A Study of Muir, Margoliouth and Watt*, London, 2000, s. 21-22; Fuat Sezgin, "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadislerin Ehemmiyeti", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 2, 1957, s.20

¹³⁶ Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarihçilik", *T.C.T.A.*, C.6, 1986, s.1584

anlayışı, hanedan tarihi anlayışı, ırksal tarih anlayışı ve son olarak ulusal tarih anlayışı. Cumhuriyet, tarih anlayışındaki son noktamızı göstermektedir.¹³⁷

Tanzimat dönemiyle birlikte dinsel tarih anlayışı azalma eğilimine girmiş, Batıyla olan münasebetlerimizin etkileri kendini, tarih alanında da göstermiştir.

Bu dönemin en tanınmış siması şüphesiz tarihçiliğe getirdiği yeni anlayışın simgesi olan Ahmet Cevdet Paşa'dır. Ahmet Cevdet, medrese çıkışlı olmasına karşın kendinden önceki tarihçilerin düştüğü yanlışlıklara düşmemiş, kendine ait bir yöntem geliştirmiştir. Ona ilmi esaslarla çalışan ilk tarihçimiz demek uygun olacaktır.¹³⁸ Tarihte arşiv vesikalarını ilk kullanan eser olmasının yanında, müesseselere de yer ayırması ayırıcı özelliklerinden birisi olmuştur. Onu Mustafa Nuri Paşa'nın "Netâyicü'l-Vukûat" adlı eseri izlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki tarihçiliğin bir diğer önemli özelliği ideolojik karakterinin ağır basmasıydı.¹³⁹ Bu dönemde Osmanlıyı kurtarmak için ortaya atılan fikirler, kendisine en fazla tarihten destek buluyordu.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bilinçli, özlü, analiz yönü ağır basan eserler ortaya çıktığı gibi, uzun bir araştırmanın ürünü olmayan, alelacele yazılmış, tenkitsiz, tahlilsiz, usulsüz birçok eser de vardır.¹⁴⁰

Celal Nuri dönemine karşı oldukça eleştirel ve hatta inkar edici bir bakış açısı geliştirmiştir. Ona göre "Şarkta tarih diye bir şey yoktur. Tarih namına her ne biliyor isek bunu müsteşrikine medyunuz. Bizdeki tarihler vekâyi'ler ve hurafelerle doludur."¹⁴¹

Bizde dikkate değer birkaç eserin bulunduğunu, bunların da ancak kötünün iyisi konumunda değerlendirilebileceğini belirtmektedir:

"Teessüf olunur ki, Türkçemizde şimdiye kadar, vesâika müsteniden kaleme alınmış birkaç eserden maâda bizim anladığımız tarzda, kütüb-i târihiye yoktur.

Pek eski mücelledâtın vesika olmak itibariyle ehemmiyetleri olamaz. Yeniler birer evrak koleksiyonu mahiyetindedir. Cevdet tarihi bî-ruh bir cisme benzer. Kemal

¹³⁷ Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, s.255

¹³⁸ İbrahim Şirin, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Tarihi Gelişimi", *Pax Otomana*, 2001, s.571; İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, 1986, s.419-425

¹³⁹ Bernard Lewis, "History-writing and National Revival in turkey", *Middle Eastern Affairs*, C.4, S. 6-7, 1953, s. 218-227

¹⁴⁰ Zeki Arıkan, *a.g.m.*, s.1589

¹⁴¹ *Hâtemü'l-Enbiya*, 30

Bey'in neşriyât-ı tarihiyesi birer şehnâmedir. (Netâyicü'l-vukûat) onlara nisbeten biraz canlıdır."¹⁴²

Osmanlı dönemiyle ilgili beğendiği eser ise Mustafa Nuri Paşanın "Netayicü'l-vukûat" adlı eseridir. Bu eseri Ahmet Cevdet Paşaya göre daha başarılı bulmaktadır. Ama hangi kriterlere göre değerlendirdiğini belirtmemektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Celal Nuri, Osmanlı tarihine karşı genel olarak tüm Doğu tarihlerine olduğu gibi bir önyargıya sahiptir. Onların doğru olabileceği ihtimali bile yoktur. Kendisinin deyimini kendisine uygulayacak olursak, "Celal Nuri, Doğu'ya karşı kör bir husumetin zebunudur"

C. HÂTEMÜ'L-ENBİYÂ'NİN METODU

1. Kaynak Seçimi

Celal Nuri kendinden önceki siyer geleneğine ve Batılıların yazdığı eserlere ihtiyatla yaklaştığı için kaynaklarını seçerken de oldukça titiz davranmıştır.

Türkçemizde şimdiye kadar belgelere dayanarak kaleme alınmış kendi anladığı tarzda birkaç eserden başka tarih kitabının olmadığını söylemiştir.

Kendisinin amacının bir tarih kitabı yazmak değil, daha çok siyer metodolojisi üzerine kafa yormak olduğunu belirtmiş bu yüzden eserinde kaynakları doğru olup olmadıklarına göre değil, kendi metodolojisine uyduğu veya uymadığı oranda kabul etmiştir.

Tarih araştırmalarında Kur'an-ı Kerim'in bir kaynak olup olmayacağına, veya olursa ne kadar ve nasıl kullanılacağına ilişkin herhangi bir bilgi vermemektedir. Eserinde yalnızca iki yerde (47 ve 137. sayfalar) Kur'an'dan iki ayete atıf yapmıştır.

Arapların İslam'dan önceki hayatlarının ne kadar kötü olduğuna dair örnek verirken Nisa Suresi 24. ayetinden istifade etmiş; Peygamberin özelliklerine yönelik olarak ise Tevbe Suresi 43. ayetin bir kısmını ve Fetih Suresi 2. ayetini örnek olarak vermiştir. Bunun haricinde ne Kur'an'ın kaynak olarak niteliği ne de ayetlerin İslam tarihi araştırmalarındaki yeri ile ilgili bir bilgiye rastlamaktayız.

¹⁴² Aynı eser, 14

Celal Nuri, İslam tarihinin kaynağı olmak bakımından hadisler üzerinde durarak, bu konuda devrine göre oldukça çarpıcı görüşler öne sürmüştür:

“Ehâdis de, ulemaca, asr-ı nebeviyenin menabi-i tarihiyesinden add edilmiştir. Ehadisin sıhhatine ne derecede itimad edilebilir? Bu da bir meseledir. Buhari hazretleri altı yüz bin hadis karşısında bulunmuşdu. An’ane-i peygamberiyi vikâye ve siyânet gibi bir maksad-ı alelâde ile bu zat, sami derya ve deşt demeyip uzun seneler dolaşmış ve akibet bu yarım milyonu mütecâviz hadisin ancak 7685’ini kabul edebilmiştir.

Bizim ise bunlarda kat’i bir itimadımız yoktur. Vakıa Buhari hazretleri râvileri pek güzel tahkik etmiş ise de hadis olduğu iddia edilen ibârâtın keyfiyeten ehemmiyetine atf-ı nazar etmemiştir. Böyle bir söz hadis olabilir mi, olamaz mı? Bu cihete imâl-i fikr etmeden Buhari yalnız ruvât’a bakmıştır.¹⁴³ Onun içindir ki eldeki hadisler gerek üslub, gerek mana itibariyle birçok tenakuzları da ihtiva eder.

Bundan başka Buhari hazretleri bazı fevkat-tabia hikâyata aid uydurma hadislere de kulak asmışdır. Bu ittihaz ettiği usulün pek de tarihi olmadığına delalet eder.”¹⁴⁴

Bunun dışında Buhari’nin, tabiatüstü birçok hikâyeye ait hadisleri kabul ettiğini, bu da onun kabul ettiği usulün de pek tarihî olmadığını gösterdiğini ifade etmiştir.

Sonuç olarak hadislere de tarih kaynağı olmak bakımından önem vermemiş, onların doğru olmadıklarını savunmuştur.

2. Kaynak Tenkidi ve Kullanma Biçimi

Celal Nuri’nin zikretmeye değer en önemli özelliklerinden biri şüphesiz eleştirel düşünceye verdiği önemin devrin diğer yazarlarına göre ileri bir seviyede olmasıdır. O, her ifadeyi akıl süzgecinden geçirmeyi kendisine bir vazife kabul etmiş, karşısındaki kim olursa olsun kendince eksik gördüğü yönleri korkusuzca ifade etmiştir.

¹⁴³ Burada Celal Nuri, bu durumun ortaya çıkmasını tarih nazariyesinde dikkate aldığı muhit, ırk ve zaman özelliklerini dikkate alarak oldukça enteresan bir cevap vermiştir. Ona göre Buhari’nin hadisleri güvenilirliklerine göre sınıflandırma yaparken sadece râvilere bakması, döneminde, ırk, soy ve nesebe verilen bir önemin sonucuydu. Çünkü Araplar, kişinin söylediği söze değil, onun soy olarak kime bağlı olduğuna bakarlardı. Eğer soyu düzgün biriye onun söylediği söz de doğru sayılırdı. s.70

¹⁴⁴ Aynı eser, 22-23

Celal Nuri'nin İslam tarihçiliğine getirdiği en önemli yenilik kanımca eleştirel düşüncüyü tarih alanında da uygulamaya çalışmasıdır.

Celal Nuri'nin kaynak tenkidini ve kaynakları kullanma biçimini ele alırken duyduğumuz en sık iki kelime vardır. Bunlardan birincisi, *muhakeme* diğeri *mukayesedir*. Bu iki kelime onun metodolojisini anlamada iki anahtar kavram olarak karşımıza çıkmaktadır:

“Kaynakları okumakla iktifa etmedim. Bunlar hakkında kendime has muhekamât-ı ruhiyyeyi yürüttüm. Bî-tarafılık iktisab etmek için mehmâemkan şahsiyetimden çıktım. Bir mütefekkir-i riyâzî oldum.”¹⁴⁵

Eserini yazarken salt ilmî saiklerden hareket ettiğini belirten Celal Nuri, amacının tarih yazma konusunda bir “*görüüş*” oluşturmak olduğunu ifade etmiştir.

Kaynakları okurken kendisini imkân oldukça şahsiyetinden çıkardığını söyleyerek; tarihin asıl amacının hakikati keşfetmek olduğunu, herhangi bir görüş veya kişiyi üstün göstermek isteyen birinin tarihçi olamayacağını düşünmektedir.

Bu görüşünde ne kadar başarılı olduğu ise tartışma götürür bir konudur. Çünkü ileride de göreceğimiz üzere Celal Nuri, eserinde övgü edebiyatı yaparak aslında metodolojisine karşı çıktığı insanların tarafında yer almıştır.

Tarihin aynı zamanda bir fen ve sanat olduğunu; bugün tarihin bir psikoloji meselesi olarak kabul edilmesi gerektiğini, psikolojinin de teşrih ve fizyoloji fenlerine istinat ettiğini ifade etmektedir:

“Fakat şurası da unutulmamalıdır ki, tarih aynı zamanda bir fen ve bir de sanattır.

Tarih keşf-i hakikat için yapılır. Bir maksadın tervicini düşünen bir adam, velev ki büyük bir iktidar sahibi olsun, müverrih olamaz”¹⁴⁶

“Bugün tarih bir psikoloji meselesi olmuştur. Psikoloji ise, teşrih ve fizyoloji fenlerine istinad eder. Eskiler bunu bilemezdi. Lütfi Efendi bunların isimlerini bile duymamıştı.”¹⁴⁷

Tenkidin, birinci amacı olduğunu ifade ederek bunu gerçekleştirmekle tarihe en büyük hizmetlerden birini yapacağını söylemiştir.

¹⁴⁵ Aynı eser, 9

¹⁴⁶ Aynı Eser, 11

¹⁴⁷ Aynı Eser, 15

“Halbuki inzarımızda, maziyi ihya edecek, tekâmül veya teredd-i umumiye gösterecek, bize kanun-ı ictimaiyi öğretecek muhakeme üzerine müstenid tevarihe milletçe büyük bir ihtiyacımız vardır”¹⁴⁸ diyerek kendisinin yazmaya çalıştığı eserin bu söylediği esaslara uygun bir tarzda yazmış olmayı amaçladığını ifade etmektedir.

“Hâtemü'l-Enbiyâ” bir siyer kitabı olmadığı için olaylar yer almamakta genellikle olaylara bir bakış açısı getirme üzerinden bir tarih yorumu getirilmeye çalışılmaktadır.

Celal Nuri kaynakları iki sınıfa ayırmaktadır: Birincisi Batı kaynakları, ikincisi Şark kaynakları. Eserinde sık sık bu iki tür kaynağın eksikliklerini belirterek kaynak tenkidi yapmıştır.

Ona göre “Şarkta tedkikât-ı ilmiye yok mesâbesindedir. Her ne biliyor isek, müsteşriğine medyunuz. Ulûm-i İslamiyye (menkul) esasına müsteniddir, ma’kul ile alışveriş cüz’idir. Hele tarih Şark’ta son derece mazlumdur.”¹⁴⁹ diyecek kadar kendi ilmi geleneğine bir karşı duruş sergilemektedir.

Bu alandaki boşluğu doldurmak için yapmamız gereken şeyin Batılı büyük müsteşriklerin İslam Tarihi ile ilgili eserlerini dilimize tercüme etmek olduğunu, bu konuda özellikle hükümete rica ettiğini belirtmiştir. Bizden de mesela bir Dr. Sprenger neden çıkmasın ki? diyerek Batıya olan ilmi hayranlığını dile getirmektedir.

Batılılara karşı bu hayranlığının yanında Celal Nuri, Batılı tarihçileri de eleştirmekten geri durmamıştır. Ona göre bugün tarih denilen şey, umumi değil, daha ziyade Hıristiyanlık temelinde bir hususi tarih özelliği arz etmektedir:

“Hukuk-ı düvel ancak bir Avrupa ve Hıristiyan hukuk-ı düvelidir. Aynı şekilde tarih-i umumi denilen malumatın “umumi”liğinden ziyade hususi ve bi’set-i İsa’dan sonra pek Nasrani bir şey olduğunu aynı derecede şiddetle ileri sürerim.

İrk ve mezhep sâikasıyla Avrupa tarih erbabları, ancak kendi ırk ve akidelerine mülayim gelen vukuata bir ehemmiyet-i tarihiye veriyorlar.”¹⁵⁰

Celal Nuri’ye göre, Avrupa tarih alanında XIX.yüzyılda büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Bu asırda artık muhakeme ve kaynak tenkidi tarihe dâhil olmuştur. Bu şekilde bir tarih bizde henüz yoktur. Bu gidişle de pek olacağı benzememektedir. Çünkü Şarklılar övgüyü kendilerine dayanak noktası olarak almışlar, özellikle İslam

¹⁴⁸ Aynı Eser, 15

¹⁴⁹ Aynı Eser, 30

¹⁵⁰ Aynı Eser, 70

Tarihi bir hurafe alanı haline dönüşmüştür. Ancak Avrupalılar bu aşamayı çoktan geçtiler. Artık kaynakları tenkit ederek eserlerini daha doğru yazmaya başlıyorlar. Ama yine de bizimle ilgili konuları fazla önemsemiyorlar.¹⁵¹

Celal Nuri, Avrupalı tarihçiler hakkında ise; “Avrupa müsteşrikleri deyince dört tane âlimden başkasını tanımam: Muir, Sprenger, Weil, C.Perceval. bunlar son derece mühimdir. Bunların ayarında Müslüman alimi yoktur. Bunlar vesika olarak önem arz ederler. Yoksa fikir ve muhakeme itibariyle pek de kıymetleri yoktur.¹⁵² ifadesini kullanmıştır.

Celal Nuri, “tevatür” hakkında da görüşlerini açıklamıştır:

“Tevâtür, ilmen, yalan üzerine ittifakları aklen caiz olmayan cemaatin haberidir(Mecelle, madde 1688).

Tevatüre büyük itimadım yoktur. Çünkü birçok yerde akla, mantığa, fenne, hesaba aykırı şeyler var.”¹⁵³

“Rivayet üzerine itimad caiz değildir. Halk da yanılabılır. En az itimada şayan olan rivayet, halk tarafından en çok görülendir.”¹⁵⁴

Celal Nuri bu ifadeleriyle tarafsız tarihçilik anlayışı sergileme izlenimi vermeye çalışmaktadır. Sanki Batılıları aslında beğenmiyor, sadece metodolojilerini beğeniyor izlenimi veriyor olsa da aslında eserin bütünü incelendiğinde bunlardan ve diğer müsteşriklerden oldukça yararlandığı görülecektir. Bu bir bakıma Celal Nuri'nin çelişkilerinden birisidir. Eserin bütünündeki hâkim olan görüş, Müslümanların Batılı bilim adamlarını yakalama uğraşısı içerisinde olması gerektiği ifade edilirken bir yandan da onların aslında kıymetsiz insanlar olduğu vurgulanmıştır. Bu çelişkiyi dönemin aydın atmosferi içerisinde değerlendirirsek sebebini daha iyi kestirebiliriz. II. Meşrutiyet döneminin genel kanısına göre, “Batılı olma ama Batıdan da kopma” sözü Celal Nuri'nin bu çelişkisini izah edebilir kanısındayım.

Yukarıda sayılan müsteşriklerden başka J. Bartheloemy'nin eserinin de ehemmiyetli bir eser olduğunu, eserin muhakeme olarak iyi olduğunu ve Hz. Peygamber lehinde görüşleri barındırdığını belirtmekle beraber onun tarafsız bir

¹⁵¹ Aynı Eser, 24

¹⁵² Aynı yer

¹⁵³ Aynı Eser, 126

¹⁵⁴ Aynı Eser, 127-128

tarihçi olarak değerlendiremeyeceğini çünkü olaylara Hıristiyan nazarından baktığını hatta Hz. İsa'yı muhakemeden aciz olacak kadar ona saygı duyduğunu belirtmiştir.

Doğu ve Batı eserlerini çok iyi takip ettiği anlaşılan Celal Nuri, kaynakları tenkit ederken övgü ile yergi arasında bir noktada bulunamamıştır. Ya bir eseri veya kişiyi çok övmüş, ya da onu itimada şayan görmeyerek yok saymıştır.

3. Dil ve Üslûbu

Celal Nuri'nin kullandığı dil ve üslûp özellikleri içinde bulunduğu koşullarla ve sahip olduğu formasyonla sıkı bir ilişki içerisinde. O, hem bir gazeteci, hem hukukçu, hem de siyasetçi olarak bulunduğu ortamın en iyi örneklerinden birisi olmuştur.

Gazeteci kimliği daha ağır bastığı içindir ki, makalelerinde ve eserlerinde genellikle halkın anlayacağı bir ifade tarzı benimseme gayreti içerisinde olmuştur.

Genelde döneminin aydınları nispeten daha ağır bir dil kullanmalarına rağmen o, her şeyden önce halk dilini, onlarda daha kalıcı etki bıraktığı için tercih etmiştir.

Eserlerinde sürekli olarak dikkati çeken bir özellik, tahlillere çok sık yer vermesidir. Gündelik bir konu bile olsa, o konunun öncesini sonrasını ve olası etkilerini betimleyip, olayla ilgili kendi kanaatini söylemek onun vazgeçilmez bir özelliği olmuştur.

Genelde öz Türkçe kullanmaya çalışmasına rağmen, ara sıra yabancı dil bildiğini ispat etmek istercesine Fransızca ve İngilizce dillerinden örnekler vermeyi ihmal etmemektedir. Bu şekilde Batı kültürünü ve eserlerini derinlemesine bildiği inancını okuyucuya vermesini bilmektedir. Gerçekten hem Doğu hem de Batı kültürünün eserlerine vakıf olduğu izlenimi herhangi bir makalesi dahi okunduğunda kendini açıkça ortaya koymaktadır.

Eserine sürekli olarak birilerine cevap verme veya onun fikirlerini çürütmeye çalışma arzusunu yansıtan polemikçi bir tarz hakimdir. Bunu yaparken, sadece karşı düşüncenin görüşlerinin doğru olmadığını söylemekle kalmıyor, o görüşleri doğrusuyla yanlışıyla ortaya koymaya çalışıyor. Birilerine karşı savunmacı değil, rakibini kendi silahıyla vurma anlayışı içerisinde olduğunu gösteren bir tavır sergiliyor. Rakibinin bildiği şeyleri aslında kendisinin de bildiğini belirtip, karşı

görüşün nasıl olması gerektiğine dair de görüşünü açıklıyor. Bu özelliğiyle çok iyi bir polemik ustası olduğunu göstermekte, gazetecilik formasyonunu en iyi şekilde yansıtmayı başarmaktadır.

Eserinde herhangi bir konudan bahsederken, öncelikle konuyla ilgili kendisinin yazmış olduğu bir eser varsa önce onlara atıflarda bulunuyor. Eğer yoksa batılı kaynaklardan örnekler veriyor.

Söylediği her sözü kendine aşırı güvenen biri edasıyla söylemekten çekinmemekte, hatta bazen kendisiyle tartışanları alaya alan bir çok bilmişlik tavrı göstermektedir.

Eserlerinde genellikle dipnot kullanmamakta, ara sıra bazı kelimelerin açıklamalarını göstermek amacıyla ufak açıklama dipnotlarına başvurmaktadır. Bazen bir konuyla ilgili “kaynaklarda geçtiğine göre” demek ama hangi kaynak olduğunu belirtmemektedir.

Kaynak kullanımına genelde, fikirlerini ispat etmek için başvurmaktadır. Kendine ait bir görüşü mutlaka olmakla birlikte, bu görüşü desteklemek için kaynak gösterme yoluna başvurmaktadır.

İfadelerinde bazen eş anlamlı bazen de zıt kelimeler kullanarak, duyguyu daha da yoğunlaştırmak istemektedir.

Dil ve Üslûp olarak genelde okuyucuda iyi bir izlenim bırakmakla birlikte bazı konularda aşırı ayrıntı diyebileceğimiz bilgiler de vererek ara sıra okuyucuyu sıkılmaktadır.

Tüm bunlara rağmen, üslûbunun devrinin diğer yazarlarına nispeten anlaşılacak için olduğu izlenimini vermesi onun devrinde çok okunan bir yazar ve düşünce adamı olmasını sağlamıştır diyebiliriz.

D. MUHTEVASI

Eserin muhteva özelliklerini inceleyeceğimiz bu başlıkta, eserde hangi konulara yer verildiği, nelerin ön plana çıkarılıp ağırlık verildiği, hangi olaylar üzerine yoğunlaşmanın olduğu, konuları kronolojik mi yoksa sistematik mi ele aldığı ile ilgili bilgiler vermeye çalışacağız. Daha sonra bazı önemli konuları alt başlıkta inceleyip izah edeceğiz.

İlk olarak eserde hangi konu başlıklarının olduğunu görelim:

Mesele-i Nübüvvet; Muhit-i Maddi; Muhit-i İrkî; Muhit-i Dinî, Fikrî ve Hissî; Muhit-i Ailevi; Muhit-i Siyasi, Muhit-i İctimaî; Tarih-i Umumide Mevki-i Ahmedî, Hazreti Muhammed'e Muntahi Olan Ezman; Tarihde Edyanın Rolü, Makale-i İstidrad; Hazreti Peygamberin Dehası; Mizaç ve Seceyây-ı Peygamberî; En Büyük Fikr-i Nebevi: Beşerin Din-i Kat'isi; Mucid-i İman Olmak Üzere Hazreti Muhammed; Hazret-i Muhammedin Zatiyet-i Ammesi: İmam-ı Hükümet, Siyasi ve Asker Olmak Üzere Seyyidü'l-Beşer; Efkar-ı Muhammediye; Nazariye-i Tekamül ve Mebnây-ı Muhammedi; Mukayesât-ı Tarihiye ve Diniye; Buda; Konfüçyus; İsos Hıristos; Pavlus; St. Augustine, Pierre Lermite, St. Vincent De Po; Marthin Luther; Bazı Eâzim; Muarızlarıma Cevabım (Bu makale daha önce Hürriyet-i Fikriye dergisinde yayınlanmış, buraya aynen alınmıştır.)

Başlıklardan da anlaşıldığına göre bu eser bildiğimiz klasik siyer kitaplarına benzememektedir. Hz. Muhammed'in hayatını kaleme almaktan çok onun nasıl anlaşılması gerektiği, siyer yazarken nelere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durulmuş, yeni bir siyer yöntem bilimi geliştirilmeye çalışılmıştır.¹⁵⁵

Celal Nuri eserinin konusunu şöyle ifade etmektedir: "Eserimizin mevzuu bir şahs-ı âdem olmak üzere Hazreti Muhammedü'l-Mustafadır."¹⁵⁶

1. Nübüvvet ve Vahiy Meselesi

Hâtemü'l-Enbiya'nın ele almamız gereken en önemli problemlerinden birisi de şüphesiz "Nübüvvet" meselesine olan bakış açısıdır. Acaba Celal Nuri bu eserinde

¹⁵⁵ Mehmet Coğ, *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği*, s. 76

¹⁵⁶ *Hâtemü'l-Enbiya*, 16

yeni bir Peygamber tasavvuru mu ortaya koymaya çalışmaktadır, yoksa peygamber kavramını kendi görüşlerini meşrulaştırmada bir araç olarak mı görmektedir?

Öncelikle Celal Nuri'nin "nübüvvet" meselesine bakış açısını takip etmeye çalışalım:

"Her nevi ihtisasın, tarihte bir devri vardır. Vaktiyle nebilere ihtiyac derkâr idi. O ihtiyac olmasa idi, enbiya zuhur etmezdi. Bi'set-i enbiya bu ızdırar ve ihtiyaca delalet eder. Bu enbiya devresi geçtikten sonra âlem bir başka şekle aldı. Artık peygamberâna lüzum yoktur. bu hakikati en ziyade anlayan ve el-hak mucibince hareket eden Hazreti Muhammed Mustafa'dır.

Nübüvvet bir vazifedir. Bir nebinin yedinde harikulade mu'cizat aramağa hacet yoktur. Çünkü ibtidâ kâinata harikulade yoktur. Saniyen sıdk-ı nübüvvet hakikat-ı vâcibu'l-vücut derecesinde umûr-ı bedihiyedir.

Cenab-ı Hak, ki mahz-ı hak demektir, her kimin havsalasına istila ile onun lisanı ile mütekellim olur ve bu zat da vazifesinde muvaffak olursa o, nebidir. Bu fitratta yaratılanlar hak peygamberdirler.

Hakâik-i eşya, sırr-ı mükevvenât, gâye-i avâlim, mahz-ı adalet, mahz-ı hakikat enbiyay-ı izâmın havsalarında mevcuttur. Zât-ı Hak orada mütemekkindir. Her türlü hakâiki nebinin âyine-i şahsiyetine in'ikas eder. Peygamber her ne söylese, onu şahsiyetine hakim olan Zât-ı Hak'dan telakki ettiğine iman lazımdır. Enbiya, ya Hazreti İsa b. Meryem gibi vâsita-i mantika müracaat etmeden, daha doğrusu düşünmeden beyanatta bulunur, yahut Cenab-ı Mustafa gibi her ifadeleri amîk bir tertib-i aklî ve mantıkî semeresi olur. Hâtemü'l-Enbiya nâm-ı ilâhiye mütekellim olur ve levh-i ruhuna mün'akis olan kelâm-ı hakkı lisanıyla ifade ederdi.

Tarihte enbiya devrinde gördüğümüz zevat hep bu hususiyatı haiz idiler. Bunların nasıl, ne suret ve vasıta ile mahzar-ı vahiy olduklarını araştırmak zâiddir. Vahiy enbiyanın zamirindedir. Bir itibarla enbiya birer alettir: sırr-ı mahz onlara ufûl eder ve onlar da kelimü'n-nâsi alâ kadri ukûlehum ve fehmeüm fehvasınca mütekellim olurlar. İkinci itibar ile usûl-i muharrik(motor) enbiyadır. Levh-i tabiattan istinbat sırr edip tebliğ-i evâmir ederler. Fakat bu iki itibar da aynı neticeye müncir olur."¹⁵⁷

Celal Nuri "risâlet" kavramını ise şöyle bir tanımla dile getirmektedir:

¹⁵⁷ *Hâtemü'l-Enbiyâ*, 31-33

“Risâlet, Cenâb-ı Hak ile insanlar arasında zâtında kâbiliyet-i risâleti hâiz olan abd-i dâhinin seferât-ı tabîyesidir ki akîde ve muâmelât-ı dünyeviye müteallik şübhâtı o vâsita-i seniye ile def’ ve izâle olunur.”¹⁵⁸

Celal Nuri’nin nübüvvet ile ilgili görüşlerine karşı en sert tenkit Ahmet İshak Demir’den gelmiştir. O, Hâtemü’l-Enbiyâ’nın , Hz. Muhammed’in İslam dinini aşkın bir kaynak olmaksızın nasıl kurduğunu ispat ve izah etme çabası olduğunu belirtmekte¹⁵⁹, vahiy ve Allah kavramlarını açıktan açığa reddettiğini, hatta sonuç itibariyle Peygamberi sahtekar telakki ettiğine inanmaktadır.¹⁶⁰

A. İshak Demir’in bu yaklaşımının, dönemin Batıcı aydın hareketine ve onların İslam’la ilgili görüşlerine olan önyargısı neticesinde oluşmuş olabileceğini düşünmekteyiz. Zira eserinde sadece Celal Nuri’yi değil, diğer Batıcı aydınları da sadece olumsuz yönleriyle görmek isteyen ve Batıcıların görüşlerinde kelâmî derinlik aramaya çalışan bir izlenim görmekteyiz. Şüphesiz Celal Nuri’nin de yanlış düşündüğü konular olmuştur; fakat bu onun peygamberi sahtekar görece kadar bir seviyeye düştüğünü göstermemektedir. Eserden bazı paragraflar alınarak eserin bütünü hakkında yorum yapmak mümkün değildir. Kanımca yazar bu yanlışa düşmektedir.

Bize göre, Celal Nuri’nin yukarıdaki görüşlerinden, onun aslında vahiy ve nübüvvet kavramlarına inandığı, fakat bunu değişik ve dolaylı yollardan ifade ettiği kanaatine varmak mümkündür.

Celal Nuri, vahyin nasıl ve ne şekilde geldiğini bilmemize gerek olmadığını, önemli olanın ona inanmak olduğunu savunmaktadır. Devrinde kendisine karşı yöneltilen, nebi kavramından “ilahi” alanı soyutladığı görüşüne ise katılmamaktayız. Eğer eser bir bütün olarak dikkatle incelenirse aslında Celal Nuri’nin böyle bir düşünceye sahip olmadığını görürüz. Vahiy ve Allah kelimelerine çok az rastlanıldığı muhakkaktır. Bunu sebebini ise, Celal Nuri’nin bu kavramlara inanmamasında değil, belki de döneminde yazılmış diğer siyer türü eserlere benzememe isteği veyahut asıl amaçlarından birisi olan “beşer” vurgusunu azaltmama kaygısına bağlayabiliriz. Bu

¹⁵⁸ Aynı Eser, 200

¹⁵⁹ A. İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, s. 187

¹⁶⁰ Aynı Eser, 193-197

ifadelerden onun vahiy kavramını reddettiği yönünde bir kanaate varabilmek ancak zorlama yorumlarla mümkün olabilmektedir.¹⁶¹

Celal Nuri'nin nebi kavramına dönemin şartları ve gereksinimleri açısından bakan tarihsel yorumu ise; kendi döneminin, Peygamberin dönemine takılıp kalan ve günümüze bakan yönleriyle ele alma ihtiyacı hissetmeyen bakış açısına karşı oluşan bir tepkinin ürünü olarak anlamaktayız. Onun esas amaçlarından birisi de Hz. Peygamber'i günümüz insanına anlatabilme problemidir. Geçmişin efsanelere bulanmış rivayetlerinden kurtularak bugüne neler kattığını ortaya koymak onun belirgin çabalarından biridir.

2. Peygamberin Sıfatları

Muhteva unsurları ile ilgili olarak söylememiz gereken önemli bir özellik de Peygamberin sıfatları meselesidir. Celal Nuri bu meseleye de kendine özgü anlamlar yüklemiştir. Genel olarak eserden Peygamberin sıfatları ile ilgili şu başlıkları çıkarabiliriz: Psikolog, Dâhi, Soğukkanlı, Sabır abidesi, İyi bir hatip, Emin, Nefsine her zaman hâkim, itidalli, alçakgönüllü, merhametli, aile hayatında her zaman rahim ve şefik, hem fikir hem eylem sahibi. Görüldüğü üzere bu gibi sıfatlar onun beşer olma vurgusunu artırmak için yapılmış tanımlamalardır.

Celal Nuri kendinden önceki siyer geleneğine karşı çıktığı için Peygamberin sıfatlarını belirtmede de onlardan farklı olmaya çalışmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, eserde peygamberin beşer olduğuna yönelik sürekli bir vurgulama gözümüze çarpmaktadır. Bunu da en çok peygambere hitap ederken kullandığı ifadelerden anlayabiliyoruz. Seyyidü'l-Beşer, Ebu'l-Kasım, Muhammedü'l-Emin gibi isimler sürekli onun beşer olduğuna yönelik bir vurgu izlenimi uyandırmaktadır.

Üzerinde yoğunlaştığı konulardan birisi de Hz. Peygambere gerçek mevkisini verme arzusunda olduğudur. Hemen her başlıkta ona gereken değer ne Doğulular tarafından verildiğini ne de Batılılar tarafından doğru anlaşıldığını vurgulamaktadır.

¹⁶¹ Bu görüşümüze Mehmet Çoğ da katılmakta; Celal Nuri'nin anlatım üslubunun, onun vahiy unsurunu sanki göz önüne alınmamış gibi göstermiş olabileceğini, ancak eserin bütünü okunduğunda müellifin böyle bir amaç gütmeyeceğini düşünmektedir. *A.g.t.*, s.82

Kendisinin de uygulayacağı bu tarihi yöntemle ona hak ettiği değeri ve mevkiyi verebileceğini umut etmektedir. Bu anlayışın var olmasında Müslümanların içinde bulunduğu durum ile Batılı oryantalistlerin peygamber aleyhindeki yazılarının etkili olduğu kabul edilebilir.

Peygamberle ilgili diğer bir vurgu ise onun bir “dâhi” olduğu yönündedir. Dâhilerin en önemli özelliğinin orijinal fikirli olmaları, belli bir fikre merbut olmamaları olduğunu belirterek Hz. Peygamberin dahi sayılmamasının hiçbir nedeni olamayacağını belirtmiştir. Bu algılamının oluşmasında da Batılıların bazı insanlara dahi sıfatını yüklemeleri bunun sonucunda bizim de bir dahimiz var görüşüyle karşı saldırıya geçme isteğinin etkili olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Celal Nuri'nin Peygamberi dahi olarak göstermek istemesinin temelinde de aslında onu sadece beşer olarak görme isteğinin yattığını söyleyebiliriz. Çünkü dahilik insanın sadece insan olmasından kaynaklanan bir özellik bir yetenektir. Bu şekilde izah edilmekle Peygamberi maddi alana daha fazla çekmek istemesi etkili olmuştur.

Dikkati çeken diğer bir özellik Peygambere karşı hiçbir eleştiri getirmemiş olmasıdır. Eserin mukaddimesinde onun da yanlış yapabileceğini ve kendisinin bunu cesaretle söyleyebileceğini belirtmesine karşılık eserde bu şekilde bir eleştiriye rastlamamaktayız. Onunla ilgili tartışma konularına ise (çok evlenmesi vb.) umumi tarihe hiçbir etkisi yoktur diyerek bu konulara girmesinin gereksiz olduğunu belirterek geçiştirmiştir.

Kuran-ı Kerimle ilgili de bazı bilgiler vermekle beraber sadece yüzeysel bir bilgi niteliğindedir. Kur'an'ı Batılıların sadece bir edebi eser olarak görmekle onu çok indirdiğini belirterek, Kur'an'ın alelade bir kitap olmadığını, onun hedefinin müminlerin kalbi olduğunu ve ifadelerinin kati olduğunu ve değiştirilemeyeceğini vurgulamıştır. Burada Kur'an'ın ne tür bir kitap olduğuna yönelik bir ize rastlamamaktayız. Kur'an'ın vahiy mahsulü mü, yoksa peygamber tarafından mı yazıldığına dair açık bir bilgi yoktur. Ancak kelime aralarında geçen “tenzîl-i mübîn”, “metn-i tenzîl” gibi sıfatlar, onun asla değiştirilemez olduğu yolundaki açıklamalar, Kur'an'ı vahiy mahsulü olarak üstü örtük bir biçimde de olsa gördüğünü göstermektedir.

3. Diğer Dinlerle ve Din Büyükleriyle Karşılaştırma

Bunlardan sonra eserde karşılaştırma konularına girmektedir. İslam'ı diğer dinlerle ve Hz. Peygamberi önemli şahsiyetlerle karşılaştırarak onların diğerlerine olan üstünlüğünü ispat etme gayreti içerisinde olmuştur.

Bunlardan Budizm, Konfüçyanizm, Zerdüştlük, Yahudilik ve son olarak Hıristiyanlık dinleri ve bu dinlerin kurucularıyla Hz. Peygamberi birbirlerine benzeyen ve benzemeyen yanlarının ne olduğunu, hangisinin daha üstün olduğunu kendine göre seçtiği kriterlere göre yapmaktadır.

Celal Nuri'ye göre, Budizm bugün dünyada en çok inanılan din olmasına rağmen Tanrı anlayışının bile belli olmaması bu dini anlamamızı zorlaştırıyor.

Buda'nın, dünya hayatını bir kenara itmesi, emel ve arzuyu izale etmesi bu dinin en büyük yanlışlarından birisi olduğunu göstermektedir.

Hız. Muhammed ile Buda'nın karşılaştırmasına gelince; Buda dünyadan uzaklaşmayı öğütler. Nirvana fena demektir. Azim ve metanet Budizm ile ölür. Dünya saadeti yoktur. Oysa bu dünyada emel ve arzu da lazımdır. Yaşamak bir arzudur. Yokluk, ölüm hiç arzu edilen şeyler midir? Bu fikirden daha galiz ve butlan-ı hissi ve akli olur mu? Halbuki Cenab-ı risaletmeâbın şeriatı evvela emel ve arzudur. Resul-i Ekrem büyük bir azim ve irâdât yaratmıştır, Muhammed hayat, Buda memat dininin koyucularıdır. Hız. Muhammed'in dini maslahat ve refahiyye-i ammeyi düşünür, gayesi budur. Buda'nın psikoloji itibarıyla bir ehemmiyeti olabilirse de müdevven-i şeriat, nizam-ı hükümet, vazî-i din olmak üzere zerrece kadr ve ehemmiyeti olamaz. Hayal ile hakikat arasındaki fark ne ise Muhammed ile Buda arasındaki fark da odur. Günümüzde Budizm değişmiştir, başka bir şey haline gelmiştir, ama Rasul-i Ekreminki değişmemiştir. Sonuç olarak bu ikisini karşılaştırmaktan haya ederim.

Burada Celal Nuri'nin eleştirilmesi gereken diğer bir görüşü de, Buda ile Hız. Muhammed'i karşılaştırırken kullandığı "din koyucusu" kavramına yüklediği anlamdır. Celal Nuri'nin bu kavramı kullanım biçimi farklı anlamalara sebep olabilmektedir. Buradaki ifadesinin anlamından kendisine karşı yöneltilen "ilahsız bir din" yaratma eleştirisinin haklı olduğu sonucu çıkarılabilmektedir. Bu kapalılık Celal Nuri'nin din ile ilgili kavramlara fazla özen göstermemesinden kaynaklanan

üslubuyla ilgili bir sorun olarak anlaşıldığı zaman anlaşılması kolaylaşmaktadır. Sonuçta kendisinin dini altyapıya sahip olmaması ve gazeteci kimliğinin de etkisiyle bu tür kavram kargaşalıkları çıkabilir. Eser bütün olarak incelendiğinde Celal Nuri'nin bu ifadesiyle, aslında Hz. Muhammed'in uyguladığı ve insanlara kabul ettirdiği dinin hiç bozulmadan bugüne kadar gelebilmesini kastettiği anlaşılmaktadır.

Konfüçyus'un dinine gelecek olursak, bunun tedvin ettiği dinin hiçbir mahiyet-i terakki ve tekamülkârânesi yoktur. Bu adam tam aksine terakkiyi durdurmuştur. Tesiri büyüktür, Çin kendisinin kurbanı olmuştur. Konfüçyus ile Hâtemü'l-Enbiyâ bir tezat-ı tarihi teşkil eder. İslamiyet bir istikbal dinidir. Çin mezheb-i muhafaza-i mâziden başka bir şey değildir. İslamiyet teâliyi Çin ise tedenniye istilzam eder. Konfüçyus Çin ruhunu uyuşturmuştur. Muhammed Mustafa ise Müslümanların ruhunu uyandırmıştır, dirilmiştir, daima istikbali gaye edinmiştir. Birinin tesiri müspet diğeri ise menfidir. Biri cevvaliyet diğeri ataletin peygamberidir.

Gelelim Zerdüş'te; kendisine dair bilgilerimiz çok kısıtlı olduğu için onu karşılaştırabilecek bir şey bulamıyorum. Karanlıkta kalmış bir dinin neyini mukayese edeyim!

Hz. Muhammed ile karşılaştırılmaya layık birini bulduğu inancına Musa b. İmran ile ulaşmıştır. Bu peygamberin Hz. Muhammed'e en çok benzeyen peygamber olduğunu, kıssasının hurafelerle dolu olmasına rağmen, sanki manen onun büyük kardeşi gibi olduğunu ifade etmiştir.

Önce bu ikisi arasındaki benzerlikleri sıralamıştır. İki de hem din hem devlet başkanı, ikisinde de dünya ve âhîret bir arada, ikisi de bir millet yarattı, ikisi de şirke savaş açtı, biri Tur dağına diğeri Hira dağına çıktı, ikisi de kitap sahibi, ikisi de iyi bir hatip, ikisi de Cenab-ı Hakk'ı gördü¹⁶², ikisinin de ırkları benzer, maddi manevi muhitleri arasında benzerlikler vardır, ikisi de yeni bir medeniyet kurucusudur, yani kısaca her iki peygamberin de mayası birdir.

Birbirlerine bu kadar benzemelerine rağmen aralarında farklar da mevcuttur: Hz. Muhammed'in eseri ondan daha büyüktür. Museviliğin asla bir mahiyet-i

¹⁶² Celal Nuri burada ikisinin de Cenab-ı Hakkı gördüğünü ifade ederken, Hz. Musa'nın onu gördüğünü anlatmış, fakat Hz. Peygamberin hayatında mucizelere yer vermediğini daha önce beyan etmiş olmasının etkisiyle Miraç hadisesinden bahsetmeyi uygun görmemiştir. Eğer Miraç olayını kabul ederse onun hayatına mucizeleri dâhil etmiş olacağını düşünerek, sadece Cenab-ı Hakkı gördüğünü ifade etmekle yetinmiştir.

kevniyesi yoktur. Yalnız İsrailoğullarına has bir dindir, ahkâmı yalnız Yahudilere hastır. Kendisi son din olacağını söylememiştir. Musa'nın dininin patriarkal bir mahiyeti vardır, Yahudiler bir aile gibidir, diğer kavimlere benzemezler. İslam ise zaman ve mekan ile sınırlı değildir. İslam evrensel bir dindir. Hz. Musa sadece kendi kavmi içerisinde ekmel ve etem idi, Hz. Muhammed her nevi insan arasında ekber ve erşeddur. Hz. Muhammed Hz. Musa'nın pek ziyade büyümüş bir şeklidir.

İsos Hıristos ile olan karşılaştırması ise daha ilginçtir. Öncelikle böyle bir zatın tarih sahnesine çıkıp çıkmadığından bile emin değildir. Hıristos mükemmel bir derviştir. Meczubdur ve pek zavallıdır. Musa'nın şeriatını tertip etmek için uğraşıyordu. Birazcık başarılı oldu, sonra hemen ihtilalci kesildi. Hıristosun fikirleri kaybolmuştur, sonra onu Pavlus kendi tedvin ettiği dinin içinde göstermiştir. Ona kahraman diyorlar, halbuki o öyle bir korkaktır ki ona kahraman demek kahraman kelimesinin anlamını küçültür. Yeni bir şey getirmedi, Yahudiliği aynen muhafaza etti. Sonuç olarak bu şekl-i acibi Muhammedü'l-Mustafa gibi bir hakiki simayla mukayese gülünç olur. İsos Hıristos yok derecesinde bir hiç olduğundan el ile tutulamaz ki Hâtemü'l-Enbiyâ gibi bir ulu'l-azm ile birlikte muhakeme edilsin.

Bu görüşleriyle Celal Nuri sanki Batılıların Hz. Muhammed'e olan yaklaşımlarına karşı intikam alma duygusu içerisinde bulunduğu izlenimi vermektedir. Hz. İsa gibi bir kişiliğin belki de tarihte hiç yer almadığı şeklindeki ifadeleri onu ve Hıristiyanları yok sayma anlayışı ve alaycı tavrıyla açıklanabilir. Hz. İsa'yı nebi olarak görüp görmediğine dair bir bilgiye rastlamamaktayız. Bu konuda herhangi bir bilgi veya işaret vermemekte sadece onu eleştirmektedir.

Daha sonraki sayfalarda diğer bazı büyük insanlarla Peygamberi karşılaştırarak özetle onun diğerlerinden hatta tüm insanlardan daha üstün olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Onun büyük insan olduğuna dair son olarak şöyle iddialı bir cümle kullanmıştır: “Eğer İslam'da sanem ve tasvir men' edilmemiş olsaydı, mukaddes mihrabımıza onun heykelini koyar ve ona ta'zim ederdik”

Sonuç olarak diyebiliriz ki eserin muhtevasını etkileyen en önemli unsur, Batılılar karşısında ezik konumda bulunmamız ve onların yazdığı eserlerde Peygamber aleyhine söylenen ağır ifadeler üzerine bir nevi karşı saldırıda bulunma isteği, onlara kendi silahlarıyla karşılık verme düşüncesidir. Ayrıca günün

Müslümanlarına Peygamberi doğru bir şekilde tanıtmaya isteği de eserin yazılışına önemli etkilerde bulunmuştur.

E. TEPKİLER

Eser yazıldığı dönemde kalıplaşmış düşünceleri kırmak konusunda önemli bir etki meydana getirdiği için çok şiddetli tepkilerle karşılanmıştır. Özellikle İslamcı kesimden esere karşı ciddi tenkitler gelmiştir. Bu bölümde eserin yazıldığı dönemde kendisine karşı yöneltilen tepkileri Batıcıların Tepkisi ve İslamcılarının Tepkisi olmak üzere iki alt başlık altında incelemeye çalışacağız.

1. Batıcıların Tepkisi

Hürriyet-i Fikriye Mecmuasının 1.sayısında Celal Nuri'nin eseriyle ilgili şöyle bir ilan yer almaktadır:

“Celal Nuri Bey Hâtemü'l-Enbiyâ unvanıyla bir eser yazmıştır. Kütüphanemiz pek yakın bir zamanda bu kitabı neşr ile vezâif-i vataniyesine devam edecektir. Bu eserle yeni bir tarih usûlü başlıyor. Değil yalnız bizde hatta âlem-i garbta bile henüz böyle yeni ve psikoloji esası üzerine müstenid bir tarih yazılmamıştı...”¹⁶³

Yukarıdaki ilandan da anlaşılacağı üzere Celal Nuri'nin bu eserinin Batıcı kanat tarafından tarih ilminde Doğu ve Batı literatürünün ilk örneği olduğuna inanılmaktadır. Onlara göre eserin ayrıcalığı konusu değil, İslam Tarihine getirmiş olduğu yeni bir yorum ve metodoloji farkı idi.

Eserle ilgili yine aynı mecmuada Batıcıların önemli simalarından Kılıçzade Hakkı iki tane eleştiri makalesi yazmıştır. Bu makalelerin ilkinde özetle şu görüşlere yer vermiştir:

“On üç asır boyunca nebiyi bize genel kanaatin aksine gerçek kıymetiyle tanıtmaya Celal Nuri Bey cesaret etmiştir. Bu özelliğiyle O, nebinin en hoşnut olduğu insanlardan biridir.”

¹⁶³ *Hürriyet-i Fikriye*, S.1, 1329, s.5

“Hz. İsa’nın hayatı ölümünden ancak 18 asır geçtikten sonra doğru olarak yazıldığı halde, bizim peygamberimizin hayatı 13 asır gibi bir zaman diliminde yazılmıştır. Bu da bize İslamiyet’in hürriyete verdiği önemi göstermektedir.”

“Asrımızın bize sunduğu bilimi tam olarak kullanmıyoruz. Hâlbuki artık değişen bilimi Kur’an’ın ve peygamberin söylediği sözler için de kullanmalıyız. Yeni bir tefsir yazmalıyız. Bu gelişmeleri uygulayabilirsek ancak o zaman terakkiyi yakalayabiliriz.

Bunu en önemli olarak uygulayabileceğimiz alan siyer alanıdır. Nübüvvet meselesine de bu açıdan bakmalıyız. Bu konuya maddi açıdan bakmaktan korkmayalım. Eğer bir hakikat varsa ona nasıl ve hangi yönlerden bakarsak bakalım o değişmeyecektir veya değeri azalmayacaktır.”

“İşte bütün kuyudatı parçalayarak ilk defa hayat-ı nebiyi maddi bir surette mevzu bahs etmekten büyük bir celâdet-i medeniye göstermiş olan Celal Nuri Bey’e büyük bir teşekkür borçluyum.”

“Kitap mahdut olmakla beraber şimdiye kadar nazarı dikkate alınmamış olan konuları ihtiva ettiği için haiz-i ehemmiyettir. Fakat yetersizdir. Pek mühim olan birçok konu daha vardır. Ama bunları ikinci bir ciltte yazmasını rica ediyorum.”

“Bütün ümitlerimiz hilafına makûs bir tesir hâsıl etmiş olsa bile biz bu kitap ile büyük bir ihtiyacı vicdan-ı dimağımızın tatmin edilmiş olduğunu bilâperva iddia edebiliriz. Bu eser 13 asırdan beri Zât-ı Nebeviyeyi setr eden hurâfât bulutlarını ref ederek hakikat-ı Muhammediyyeyi bütün şâşâat-ı beşeriyeti ile bize göstermektedir.”

Müellif bütün ruhu ile sanki bu suretle hitap etmektedir:

“Ya Rasulallah sen istediğin gibi yaratıldın ve ben seni yaratıldığın gibi ümmetine bildirmek isterim.”¹⁶⁴

İlk makalesinde eseri metot olarak inceleyen ve çok üstün özelliklere sahip olduğunu belirten Kılıçzade Hakkı, ikinci makalesinde muhteva olarak ele almakta ve bazı katılmadığı noktaları da belirtmektedir.¹⁶⁵

“Celal Nuri Bey’in olaylara vukûfiyetini nihayetsiz bir incelik olarak görmekteyim. Mukaddimesinde eseri niçin yazdığına dair söylediği ve amaçladığı

¹⁶⁴ Kılıçzade Hakkı, “Hatemü’l-Enbiya ve Celal Nuri Bey, I,” *Hürriyet-i Fikriye*, S.7, 1329, s.2-5

¹⁶⁵ Kılıçzade Hakkı, “Hatemü’l-Enbiya ve Celal Nuri Bey, II,” *Hürriyet-i Fikriye*, S.8, 1330, s.4-5

bütün düşüncelerinde muvaffak olmuştur. Bu herhalde kendisinin dediği gibi bir tecrübe-i kalemiye, fakat mühim ve celadetkârâne bir tecrübe-i kalemiyedir.”

“Peygamberimizi bir insan olarak telakki etmekte ne gibi zararımız olabilir ki? O nebi ki insan olmakla iftihar etmiştir, biz neden hâlâ onu insan üstü bir varlık olarak telakki etmekteyiz. İşte Celal Nuri, daha öncekilerin bu konuda bize ettiği fenalıkları def etmiştir.”

“Hz. Muhammed bize mucizeleriyle değil, akıl ve dehası, emsalsiz olan sebatı, azim ve metanetiyle bildirilmiş olsaydı, herhalde o zaman nebiyi daha iyi anlayabilirdik.”

“Mucizelere karşı değilim, zaten mucize, nebilerin sevgili evlatlarıdır. Ancak bu mucizelere bugün ihtiyacımız var mı? Onu sorgulamalıyız.”

Müellife iştirak edemeyeceğimiz birkaç husus da var:

“ Hz. Muhammed zamanını, muhitini, ırkını değil, zamanları, ırkları tebdile muvaffak olmuştur. Yeni tarihi kanunlara göre bir adam, velev ki dahi olsun, zaman, muhit, ırk gibi unsurların etkisindedir ve onların sınırları dâhilinde iş görebilir. Yanlış olmayan ve H. Taine tarafından güzel bir şekilde kaleme alınan bu düstur, Hz. Muhammed’in asrı tetkik edilirken biraz şaşalar.”

“Celal Nuri de peygamberi biraz da “hubb-ı nebi” den dolayı yüksek görmekte ise de bunu maruz görebiliriz. Fakat unutulmasın ki, tarih yazarken kime dair olursa olsun daima tarafsız kalınmalıdır. En ufak bir hissî temayül birçok hakikati örtebilir.”

Bu görüşlerden anlaşıldığına göre, Kılıçzade Hakkı eserin olumlu yönlerinin daha fazla olduğunu düşünmekle beraber, onun tarafsızlığını pek fazla koruyamadığını belirtmiştir. Bu olgunun ise eserin genel olarak sunduğu yenilikler yanında dikkate alınamayacak kadar önemsiz olduğunu vurgulamıştır. Bunu da peygamber sevgisine bağlamaktadır. Kılıçzadenin bu görüşleri kanımızca da dikkate alınacak bir eleştiridir. Celal Nuri’yi yakından tanınması da onun eser hakkında daha önemli değerlendirmeler yapmasını sağlamıştır. Eserin tamamen olumlu yönlerini belirtmekle yetinmeyerek kendince olumsuz gördüğü yönleri de değerlendirmiştir.

2. İslamcıların Tepkisi

Celal Nuri'nin eseri İslamcı akımın taraftarları tarafından şiddetli hücumlara uğramıştır. Eserin hem muhteva hem de metot olarak birçok eksiklik ve yanlışlıklarının olduğunu beyan etmişler, bu eserin ancak art niyetle yazılmış olabileceğini belirtmişlerdir.

Bu esere karşı tepkilerden biri Ali Suad tarafından İslamcılığın yayın organı *Sebilürreşad*'da yayınlanan makale dizisidir.¹⁶⁶ Bu makalelerdeki tenkitler şu şekilde dile getirilmiştir:

Öncelikle Celal Nuri'nin bu gibi önemli konularda ve İslam'ın temelini ilgilendiren mevzularda söz söyleyebilmesi için Batılı kaynakların yanında İslam kaynaklarını da okuması (tabi Arapçası varsa!), ve değerlendirmelerini ona göre yapması gerekmektedir.

Celal Nuri, nübüvvet meselesini tek başına ele almıştır. Hâlbuki nübüvvet ile Kuran arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Bu ikisi birbirini tamamlar niteliktedir. Birini diğerinden ayırırsanız eksik kalır. Peygamberi Kur'an'ın dışında görmek mümkün değildir. Onun ahlakı Kur'an ahlakı idi. Din, bir bütün olarak incelenmelidir.

Garb mütefekkirlerine fazlasıyla rağbet etmektedir. Bunlar ona göre sanki alanlarının otoriteleridir.

Hz. Peygamberi neden Batılılarla karşılaştırmaktadır. Her peygamberi kendi bulunduğu ortama göre değerlendirmek gerekir. Celal Nuri bunu yapacağına, peygamberi kendi ümmetine daha iyi şekilde anlatma arzusu içerisinde olsaydı, daha hayırlı bir iş yapmış olurdu.

Peygambere dahi demek çok yanlıştır. Bu, Batılıların bakış açısıyla bakmak demektir.

¹⁶⁶ Ali Suad, "Tenkid ve Takriz; Zat-ı Hz. Muhammed makalesine muteallik; Celal Nuri Bey Efendi'ye", *Sebilürreşad*, No: 282, 1329, s. 342-345; "Vicdan-ı İslam; Zat-ı Hz. Muhammed makalesi münasebetiyle Celal Nuri Bey'e ikinci Cevabım", *Sebilürreşad*, No: 283, 1329 s.361-364; "İntikad: Zat-ı Hz. Muhammed, Celal Nuri Bey'e Üçüncü Cevabım", *Sebilürreşad*, No: 286, 1329, s.414-418

Celal Nuri peygamberi açıklarken Allah'ı hesaba katmıyor. Sanki her şey doğa kanunlarının bir gereği gibi yansıtılıyor. Halbuki peygamberlik görevi Allah tarafından verilir.

Celal Nuri kendi sahasının dışında bir eser yazmıştır. Bu onun haddi değildir. Bu eseriyle o "hastalıklı" bir insan olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere bu eleştiride Celal Nuri'nin daha önce de değindiğimiz, Hz. Muhammed'in hayatından ilahi olanı atması odak noktası olmuştur. İslamcılar, onun "Allahsız bir peygamber" yarattığını savunmuşlardır.

Celal Nuri'nin eserine yönelik ikinci önemli eleştiri aslında yenilik taraftarı olmakla birlikte, geleneğin de etkisini kuvvetli bir şekilde devam ettirdiği Musa Carullah'tan gelmiştir. Musa Carullah aslında müceddid olarak bilinen biri olmasına rağmen Celal Nuri'nin görüşlerini aşırı bulmakta, onu dini tahrif etmekle suçlamaktadır.

Bu konudaki eleştirilerini şöyle özetleyebiliriz:¹⁶⁷

"Celal Nuri'nin Batılı fikir adamlarından yararlanması normaldir. Fakat bu yararlanma değil, düpedüz taklit seviyesine girmektedir. Batılı tarihçi ve sosyologların düşünce ve teorilerini her hususta taklit etmek, hürriyet değildir.

Martin Luther, şüphesiz büyük bir adamdı. Ama onu peygamber efendimizle aynı kefeye koymak, Hz. Peygamberin değerine ve şerefine nispetle çok münasebetsiz ve taklit dolu bir fikirdir.

Batılılara ibadet derecesinde saygı gösteren müellif, Doğulu meşhurların şereflerini yok sayma ve ayıplama hususlarında, sürekli haddi aşmış ve aşırı hiddetli bir dil kullanmıştır. Napolyon'u göklere çıkarırken Buhari gibi saygın birinin rivayetlerine değer vermemiştir. Batılılara hüsn-i zan, Doğululara sû-i zan ile bakmıştır.

Hız. İsa'ya karşı son derece öfkeli yaklaşmış, onu insan yerine bile koymamıştır. Bu son derece aşağılık bir zillet halidir.

Peygamberlerin siyerlerini yazarken, Hıristiyanlık araştırmacılarını taklit edip, hastalıktan ve delilikten bahsetmek, bilimle ve psikolojiyle uyumsuz.

İnsanın saygınlığı bizatihi kendisinden gelir. Celal Nuri gibi biri daha dikkatli olmalıydı."

¹⁶⁷ Celal Nuri ile ilgili eleştirilerini kitabımın sonuna koyduğu ekte belirtmiştir. Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Haz. Musa Bilgiz, Kitabiyat yay., Ankara, 2001, s. 95-101

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Celal Nuri'nin eseri çok şiddetli bir şekilde eleştirilmiş, hatta kendisine dinsiz sıfatı yakıştırılmıştır. Kendisi daha sonra bu eleştirilere “Muarızlarıma Cevabım” adı altında bir makale ile cevap vermiştir. Bu makalesinde dinsiz olmadığını, azıcık tarihini ve dinini okuyan birinin dinsiz sayılmaması gerektiğini, bu şekilde dinine hizmetin birinci arzusu olduğunu ifade etmiştir.

Bu tepkilere göz attığımızda Celal Nuri'nin devrinde iyi anlayamadığı sonucunu çıkarmaktayız. Yenilik getirmeye çalışan her insanın karşılaştığı güçlüklerle Celal Nuri de karşılaşmıştır.¹⁶⁸ Şüphesiz Celal Nuri'nin eleştirilmeye değer yönleri vardır, ancak bu onun yazdıklarının hepsinin yanlış ve saçma şeyler olduğunu sonucunu vermemeli, eser ve dönemin anlayışı bir bütün olarak değerlendirilmedir. Kısaca İslamcıların tepkisini pek de haklı bulmak kanımızca doğru değildir.

F. İSLAM TARİHÇİLİĞİNE YÖNELİK KURAMSAL VE KAVRAMSAL KATKILARI

Buraya kadarki bölümlerde Celal Nuri'nin eseriyle ilgili kaynak, muhteva ve metot açısından değerlendirmelerde bulunduk. Bu bölümde ise, eserin metodolojik olarak İslam Tarihyazını geleneğine ne gibi katkılarda bulunduğunu, kendinden öncekilerden hangi noktalarda farklılaştığını, geleceğin İslam Tarihçiliği kurgusuna varsa etkileri, yoksa olmamasının nedenleri üzerinde durarak genel bir değerlendirme yapacağız.

Celal Nuri, Osmanlı tarihyazını geleneğinin içerisinde yetişmiş biri olmasına rağmen, bu gelenekle olan bağlılığını inkar etme noktasında dönemine göre yeni bir metodoloji geliştirme gayreti içinde olmuştur. Geleneğe sırtını dönmesi, soyadına da sirayet edecek olan bu aydınlanmacı ilerleme duygusundan ileri gelmektedir. Yazarın bütün eserlerinde bu nokta belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Celal Nuri, ilk olarak Ortaçağlardan miras olarak kalan, İbn Halduncu döngüsel tarih anlayışını benimser gözükmektedir. Klasik dinsel tarih anlayışına

¹⁶⁸ Recai Doğan, II. Meşrutiyet dönemi Batıcılarının İslam'ın olumlu içeriğini istedikleri biçimde yansıtamadıklarını, bu konuda İslamcı kanattan gelen birçok güçle karşılaştıklarını, Celal Nuri'nin de bunlardan birisi olduğunu belirtmektedir. *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996, s.65

göre, Tanrı, tarihe mutlak bir çizgi üzerinde müdahale ediyor ve onu istediği gibi yönlendirerek beklenen sona doğru bir yolculuk kurgulaması yapıyordu. Bu aynı zamanda İslami ilimlerin meşrulaştırılması işlevine de yardımcı olmaktaydı.¹⁶⁹ Celal Nuri bu geleneğe sırtını dönmekle, asırlardır devralınan ilahi etkilere dayalı tarih anlayışından da vazgeçtiğini göstermekteydi.

İslam tarihçilerinin genel olarak bir İslam tarihi eseri yazarken güttükleri pragmatist yaklaşımı benimsemeyerek, çalışmasını salt ilmi gayelerle yazdığını ifade etse de kendisi de aslında bu eseriyle pragmatist bir gayeyi hedeflemiş olmaktadır.

Celal Nuri bu eseriyle İslam tarihi geleneğinde canlılığını günümüzde de koruyan rivayetçi/nakilci bir metodoloji takip etmemiştir. Eseri, kronolojik bir eser niteliği göstermemektedir. Olaylara az yer verilerek, olayların anlaşılma biçimlerini, kavrama sorununu ele almıştır. Bu niteliği ile eser, analitik bir tarih yazımı örneği arz etmektedir.

Peki Celal Nuri tarafsızlık açısından istenen seviyeye ulaşabilmiş midir? Bu sorunun cevabını kendisi de aramıştır. Eserinde olayları kendi kişiliğini yansıtmadan anlatacağını belirtmiş olmasına rağmen, bu ideale ulaşma noktasında oldukça yetersiz kalmıştır. Olguları savunma tarzında yazarak Müslüman kimliğinin dışına çıkamamıştır. Zaten bu ideale ulaşamadığını eserinin sonunda kendisi de itiraf etmektedir. Tarihçilikte asıl olanın tarafsızlık olduğunu, ancak tarihçinin de bir milletin, bir dinin evladı olduğunu belirterek bu amaca ulaşmanın pek de mümkün olamayacağını gayet doğru bir şekilde tespit etmiştir.

Niteliği itibariyle İslam Tarihi yazmak bile, İslam kelimesinin bizatihi kendisinden kaynaklanan sorunlardan ötürü tarafsız olamamayı gerektirmektedir. Bir İslam tarihçisinin tarafsız olmasını beklemek, oldukça zor bir iştir. Yine de bu ulaşılması gereken ama ulaşılamayacak bir hedef olmak itibariyle önemli bir meseledir.

Celal Nuri'nin İslam tarihçiliğine getirdiği en önemli yeniliklerden birisi de, maddi yönü ağırlıklı İslam Tarihi yazma yolundaki gelişimi başlatmış olmasındandır. O eserinde, İslam Tarihini “maddi” olarak ele almaktan korkmamak gerektiğini eninde sonunda bu tarihin de böyle yazılacağını belirterek, hem bu konudaki ileri görüşlülüğünü göstermiş hem de kendinden sonra gelenlere bir açık kapı bırakmıştır.

¹⁶⁹ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İnkılap yay., 2001, s.37

Nitekim Cumhuriyet döneminde milli devlette bir ümmet Peygamberini ele almak ve onu halka açıklamak oldukça sıkıntılı olagelmıştır.¹⁷⁰

Hz. Muhammed'i anlatırken Allah kavramına fazla yer vermeyişi, kendisinden sonraki dönemlerinde yazılan eserlerde etkisini göstermiştir. 1931 yılında yazılan bir Lise ders kitabında "Muhammed'in Peygamberliğinin başlangıcına dair birçok rivayetler vardır. Bunlar pek çok efsanelere karışmıştır. Hakikatte Peygamberin ilk söylediği Kur'an ayetlerinin ne olduğu kati surette malum değildir." sözleri Hz. Muhammed'in hayatını dünyevileştirmeyi amaçlayarak aslından Celal Nuri'nin söylemek istediği şeyleri söylemiştir.¹⁷¹

O, eseriyle yeni bir İslam medeniyet projesi üretmeyi hedeflemekteydi. Bu proje, dinin giderek tarihsel bir konuma oturtulması, din kurallarının ve değişmezlerinin yerine aklın ve bilimin egemenliğini koyma esası üzerine kuruluydu. Bu projesi Cumhuriyet döneminde dinin sadece tarihsel/kültürel bir nesne gibi algılanması girişimleriyle belki de kendinin dışında veya gizil bir etki sonucu uygulama alanına geçirilmeye çalışıldı. Türk tarih tezi ile zirvesine ulaşan bu anlayış ile İslam tarihinin milli ve laik bir yorumu yapılmaya başlandı.¹⁷²

Peki Celal Nuri'nin bu çalışması kendinden sonrakiler üzerinde bir etki bırakmış mıdır? Bu sorunun cevabını olumlu olarak vermek mümkün görünmemektedir.¹⁷³ Bunu iki açıdan değerlendirmek mümkündür. İlk olarak bu soruyu dönemin genel karakteristik özelliklerinin bir sonucu olarak görebiliriz. Öyle ki, II. Meşrutiyet Döneminde yüzlerce dergi, gazete, kitap arasından sıyrılıp kalıcı olabilmek oldukça zor olmaktadır. II. Meşrutiyet dönemi, birçok fikrin doğum yeri olmasının yanında ölüm yeri de olma özelliği göstermektedir. Bu bakımdan bazı fikirler hemen tüketilmektedir.

İkinci olarak ise; İslam ve Peygamber hakkında eser yazan Celal Nuri'nin din ilimlerinde tanınmış en azından medrese veya ulema kökenli birisi olmayışı, yahut da

¹⁷⁰ Bu konu hakkında bk. Seyfettin Erşahin, "türkiye'de Modern İslam Tarihçiliğine Doğru: Milli Devlette Ümmeti Çalışmak", **İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Sorunu, II**, Ensar Neşriyat., İstanbul, 2005, s. 945-966

¹⁷¹ Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1933) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, 2. baskı, Tarih Vakfı yay., İstanbul, 2000, s. 211

¹⁷² Tarih tezinin uygulama alanları ile ilgili bk.: Büşra Ersanlı, **İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu**, İletişim yay., İstanbul, 2003

¹⁷³ Son dönem İslam Tarihi çalışmalarında Celal Nuri'nin adının geçtiği bir eseri bir eser hariç bulamadık. Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi**, Ankara, 1999; Neşet Çağatay'ın, **100 Soruda İslam Tarihi** adlı eserinde Celal Nuri'nin bahsettiği konulara temas varsa da kaynak olarak adı geçmemektedir.

herhangi bir dini cemaat/tarikat tarafından desteklenmemiş olması, eserinin dini çevrelerce pek dikkate alınmaması sonucunu doğurmuş olabilir. Bazen bir eserin muhteva ve metot olarak kıymeti ne kadar iyi olursa olsun, onu yazandan bağımsız düşünölemeyeceği de ortadadır. Diğer bir sebep de Peygamberi ele alma tarzı ve üslubunun maşeri vicdanda yer edinememiş olmasıdır diyebiliriz.

Buna rağmen eserde bahsedilen konular ve takip edilen tarih metodolojisi, günümüz İslam Tarihçiliđinin 80’li yıllardan sonra ulaşabildiği seviyeye bundan 90 yıl önce ulaşmaya çalışmış olması bakımından önem arz etmektedir.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Mehmet Çoğ, 82

SONUÇ

Tarihçilik, ilkçağlardan bu yana üzerinde tartışılan, nasıl olması gerektiği üzerinde halen bir fikir birliğine varılamayan, kıstaslarını kişilerin kendi önyargılarından bağımsız olarak düşünemeyeceğimiz bir alan olma özelliğini göstermektedir.

Bu alana dair bilgi söylemek, geçmişin birikimleri, içinde bulunulan ortamın gereklilikleri ve kişinin entelektüel kapasitesi sınırları dahilinde mümkün olabilmektedir.

XX. yüzyıl, her alanda olduğu gibi, tarihçiliğin algılanma koşullarında da köklü değişikliklerin yaşandığı ve halen de yaşanmaya devam ettiği bir dönem özelliği gösterir. Bu değişimden son dönem Osmanlı aydınları da nasibini almıştır.

İşte biz, bu çalışmamızda, II. Meşrutiyet döneminin ünlü, gazeteci, siyasetçi ve fikir adamı olan Celal Nuri İleri'nin İslam Tarihi alanında yazmış olduğu "Hatemü'l-Enbiya" adlı eserinin tarihçilik açısından sorgulamasını yaptık.

İlk olarak Celal Nuri'nin yaşadığı asrı genel özellikleriyle belirtip, onun yaşam çizgisinin bu ortamdan etkilenme odaklarını keşfetmeye çalıştık. Acaba Celal Nuri, bulunduğu dönemden ne kadar etkilenmiştir, sorusu I. Bölümde üzerinde durduğumuz temel problemdir.

II. Bölümde ise, Celal Nuri'nin eserinin Kaynak, Muhteva, Metot olarak tahlilini yaptık. Eserin bu açılardan ne anlam ifade ettiği üzerinde durduk.

Döneminde esere karşı yöneltilen tepkilerin sebeplerini ve boyutlarını göstermeye çalıştık.

Son olarak ise, bu eserin, İslam Tarihçiliğine hangi açılardan katkı sağladığını ve günümüze hangi metodoloji araçlarını miras bıraktığını, eğer etkilemişse kimleri, etkilememişse bu etkilenmemenin sebeplerinin neler olabileceğini göstermeye çalıştık.

Eser kullandığı metotlarla, dönemine göre ileri bir seviyededir. Tarihçilik mesleğinin sadece rivayetlere bağlı kalmamasını, muhakeme ve mukayese metotlarını olabildiğince fazla kullanmaya çalışmasını tavsiye eden ve bunu da eserinde yansıtmayı başaran Celal Nuri'nin günümüz tarihçilerine vereceği birçok şeyin olduğu görülmektedir.

Eser, döneminde üzerinde tartışılan bir çalışma olmasına rağmen, kısa süre sonra unutulmuştur. Bunun sebebinin ne olabileceği konusuna iki açıdan yaklaşmamız mümkündür. Birincisi; dönemin özelliği gereği çok sayıda fikir ve akımın yaşanan basın çılgınlığı neticesinde kısa sürede tüketilmesi, ikincisi; İslam Tarihi gibi özel bir birikim isteyen bir alanda Celal Nuri gibi, Arapça bilgisi olmayan ve dini altyapıdan yetişmemiş, gazeteci kimliğinin daha ağır bastığı birinin söz söylemesinin devrindeki kişiler tarafından dikkate alınmamış olmasıdır.

Bu çalışmamız, eğer İslam Tarihi alanına az da olsa bir katkı sağlamışsa kendimizi mutlu hissedeceğiz.

KAYNAKÇA

- AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yay., Ankara,1998
- AKSANYAR, Necati, *Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993
- AKŞİN, Sina, “Türk Ulusçuluğu”, *C.D.T.A.*, C.7,1983
- , *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3. Baskı, İmge yay., Ankara, 2001
- Ali Suad, “Tenkid ve Takriz; Zat-ı Hz. Muhammed makalesine Muteallik; Celal Nuri Bey Efendi’ye”, *Sebilürreşad*, No: 282, 1329,
- , “Vicdan-ı İslam; Zat-ı Hz. Muhammed Makalesi Münasebetiyle Celal Nuri Bey’e İkinci Cevabım”, *Sebilürreşad*, No: 283, 1329
- , “İntikad: Zat-ı Hz. Muhammed, Celal Nuri Bey’e Üçüncü Cevabım”, *Sebilürreşad*, No: 286
- ALTINKUŞLAR, Bedrettin, *Celal Nuri İlerinin Üç Romanı*, Muğla Üniv., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001
- ARIKAN, Zeki, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Tarihçilik”, *T.C.T.A.*, C.6,1983
- BELGE, Murat, “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, *C.D.T.A.*, C.I, 1983
- , “Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma”, *C.D.T.A.*,C.I,1983
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 6. Baskı, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2004
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 4. Baskı, Akçağ yay., Ankara,1995
- BUABEN, Jabal Muhammad, *Image of The Prophet Muhammad in the West, A Study of Muir, Margoliouth and Watt*, London, 2000
- BURKE, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Tarih Vakfı Yurt yay., 2. Baskı, İstanbul, 2000
- CARLYLE, Thomas, *Peygamber Kahraman Muhammed*, Serdengeçti Neşriyat, İstanbul, 1963
- CELAL NURİ, *Hatemü’l- Enbiya*, İstanbul, 1332
- , *İttihad-ı İslam, 1330*
- , *Mesail-i Fikriye I, 1330*

- , “Yeniliğe Doğru”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı, I*, Ankara, 1999
- , “İslam’da Vücut-ı Teceddüd” , *İctihad*, No, 39, 15 K.Sani, 1327
- , “İslamiyet Mani-i Terakki midir?”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, No:88, Yıl, 2, 29 Zilhicce, 1336
- , “İrk” , *Edebiyat-ı Umumiye*, No: 26, 27 Nisan, 1917
- , “Muhit” , *Edebiyat-ı Umumiye*, No:25, 21 Nisan 1917
- , “Tarihin Muhakemesi”, *Âti*, No: 340, 14 R. Evvel, 1337
- CERRAHOĞLU, İsmail, “Oryantalizm ve Batı’da Kuran İlimleri Üzerine Araştırmalar, *A.Ü.İ.F.D.*, S.31, 1989
- CEYHAN, Abdullah, *Sebilürreşad ve Sırat-ı Mustakim Mecmuaları Fihristi* , Ankara, 1991
- COPEAUX, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1933) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000
- ÇEVİŞ, Ramazan, *Türk Yenileşme Tarihinde II. Meşrutiyet Batıcılığının Cumhuriyete Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniv., 2000
- ÇOĞ, Mehmet, *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004
- DEMİR, Ahmet İshak, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2002
- RECAI DOĞAN, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996
- DUYMAZ, Recep, *Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi*, Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991
- , “Celal Nuri (İleri)”, *DİA*, C.7
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi, 1-2*, 1977
- ERSANLI, Büşra, *İktidar ve Tarih, Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu*, İletişim yay, İstanbul, 2003

- ERŞAHİN, Seyfettin, “Türkiye’de Modern İslam Tarihçiliğine Doğru: Milli Devlette Ümmeti Çalışmak”, *İslam Tarihinde Metodoloji(Usûl) Sorunu*, II, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Kemal Bek, İst,2004
- , *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Kumsaati yay., 2. baskı, İstanbul, 2004
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, 5. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985
- HANİOĞLU, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, tsz.
- , “Garbcılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic”, *Studia Islamica*, sayı 86, 1997
- , “Batılılaşma”, *TDVDİA*, C.5
- , “Osmanlıcılık”, *T.C.T.A.*, C.5,1985
- , “Türkçülük”, *T.C.T.A.*, C.5,1985
- HAYDAR KEMAL, *Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331
- HİZMETLİ, Sabri, *İslam Tarihi*, 3. Baskı, Ankara, 1999
- Hürriyet-i Fikriye**, S.1, 1329
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlıda Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. I, Zaman yay., İstanbul, 1999
- KAHRAMAN, Hasan Bülent, “ Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim yay., İstanbul, 2004
- KARA, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, I, 2. Baskı, Dergah yay., İstanbul,2001
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, *T.C.T.A.*, C.5, 1985
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK Yay. Ankara, 1995
- , “Tanzimat’tan bugüne Kadar Tarihçiliğimiz”, *Felsefe Kurumu Seminerleri*, 1957
- KILIÇ, Selami, “II. Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Atatürk Üzerindeki Etkileri”, *Toplumsal Tarih*, Kasım 2000,
- KILIÇZADE HAKKI, “Hatemü’l-Enbiya ve Celal Nuri”, 1, *Hürriyet-i Fikriye*, sy. 7, 1330

- , “Hatemü’l-Enbiya ve Celal Nuri”, 2, *Hürriyet-i Fikriye*, sy. 8,27 Mart 1330
- KORLAELÇİ, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 2.Baskı, Hece Yay., Ankara, 2002
- KUBAN, Doğan “Atatürk Ulusçuluğu ve Geleneksel Kültür”, *Bellekten*, C.37, Ekim, 1973
- KURTOĞLU, Zerrin, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, C. VI, İstanbul, 2004
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 8. Baskı, TTK yay., Ankara, 2000
- , “History-writing and National Revival in turkey”, *Middle Eastern Affairs*, C.4, S. 6–7, 1953
- LE BON, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Yunus Ender, Hayat Yay., İstanbul, 2001
- , *Tarih Felsefesi*, Ataç yay., çev. Hüsrev Akdeniz, Murat Temelli, İstanbul, 2004
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2.Baskı, İletişim yay., İstanbul, 1998
- , “İslamcılık”, *C.D.T.A.*,C.7,1983
- , *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 7. Baskı, İletişim yay., İstanbul, 2000
- , “Tanzimat ve Aydınlar” , *Din ve Siyaset*, İletişim yay., İstanbul, 1999
- MERİÇ, Cemil, “Batı’da ve Bizde Aydınımın Serüveni”, *C.D.T.A.*, C.1, 1983
- Musa CARULLAH, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Haz. Musa Bilgiz, Kitabiyat yay., Ankara, 2001
- ORAL, Mustafa, *İmparatorluktan Ulusal Devlete Türkiye’de Tarih Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2002
- ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.I, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Yay., 1999
- , *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. baskı, İletişim yay., İstanbul, 1999

- , “Osmanlı Tarih yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, 1986
- ÖKE, Mim Kemal, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.12, İstanbul, 1993
- ÖZCAN, Ahmet, “ Elit Dönüşümü: Jön Türkler Örneği”, www.haber10.com/makale/500
- ÖZDEMİR, Mehmet “Dozy”, *DİA*, C.9
- ÖZDEN, Kemal, “Türkiye Cumhuriyetinde Kimlik Politikası”, *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim yay., İstanbul, 2004
- ÖZLEM, Doğan, *Tarih Felsefesi*, İnkılap yay., 2001
- ÖZTÜRK, Faruk, “Cumhuriyet ve Ütopya”, *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim yay., İstanbul, 2004
- SAİD HALİM PAŞA, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, 3. Baskı, İz yay., İstanbul, 1998
- SEZGİN, Fuat, “İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadislerin Ehemmiyeti”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 2, 1957
- SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim yay, İst, 2001,
- SUBAŞI, Necdet, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, İstanbul, 1995
- ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ AHMED HİLMİ, *Huzuru Aklü Fen’de Maddiyun Meslek-i Dalaleti*, Haz. Sadık Albayrak, Tercüman 1001 Temel Eser, 1974
- ŞİRİN, İbrahim “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Tarihi Gelişimi”, *Pax Otomana*, 2001
- TAINÉ, H., *19.yüzyılda Fransa’da Klasik Filozoflar*, çev. Miraç Katırcıoğlu, Meb yay. İstanbul, 1951
- TEKİNDAĞ, Şehabettin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Bellekten*, XXXV/140, 1971
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, 2. Baskı, Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2003
- , *İslamcılık Akımı*, Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2003
- , *Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2004

- , *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*, IQ yay., İstanbul, 2004
- , *Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi*, Timaş, yay., İstanbul, 2003
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılık Akımının Doğuşu*, Lotus yay., Ankara, 2003
- Yakınçağ Türkiye Tarihi*, C.I, Haz., Sina Akşin, Milliyet yay., 2005
- UYANIK, Necmi, *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri(İleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2003
- www.answers.com/topic/ernest-renan
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 7. Baskı, Ülken yay., İstanbul, 2001
- ÜSTEL, Füsun, “ II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim, 2. baskı,İst, 2001

ÖZET

DEMİR, Habip, Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği, Yüksek Lisans Tezi,
Danışman: Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN, s.84+4

Celal Nuri (İleri) Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde yetişmiş önemli bir gazeteci, yazar, aydın ve değerli bir siyasetçidir.

O, II. Meşrutiyet (1908-1918) ve erken Cumhuriyet döneminin en çok okunan ve tanınan gazetecisidir.

O, hukuk, siyaset, din, ekonomi ve tarih alanında yazdığı makaleler ve kitaplarıyla bu alanlara önemli katkılarda bulunmuştur.

Biz bu çalışmamızda onun, İslam tarihçiliği alanında yazdığı ve tarih metodolojisi hakkındaki çalışması olan “Hâtemü’l-Enbiyâ”yı inceledik.

Çalışmamız, II. Meşrutiyet döneminin Batıcılarının dini ve İslamı nasıl anladıkları noktasını açıklamaya çalışması bakımından önemlidir.

Celal Nuri çalışmasında Hz. Muhammed’in hayatını anlamada birçok eksikliklerin bulunduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan ona göre siyer alanında yeni bir metodolojiye ihtiyaç vardır ve kendisi bu ihtiyaca cevap vermektedir.

Onun bu çalışması, İslam tarihçiliği alanında 90’lı yıllarda yeni gelenebilen noktaya bundan 80 yıl kadar önce ulaşmış bulunması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Çalışmamız, Celal Nuri’nin sunduğu bu yeni yaklaşımı yansıtmayı amaçlamaktadır ve alana bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

ABSTRACT

DEMİR, Habip, Celal Nuri (İleri) and His Islamic Historiography, Master's Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Seyfettin ERŞAHİN, p. 84+4

Raised in the last period of the Ottoman Empire, Celal Nuri (İleri) is an important journalist, intellectual, writer and an invaluable politician.

He is a famous and well-read journalist of II. Mesrutiyet (1908-1918) period and early Republic of Turkey.

He made significant contributions to the areas of law, politics, economy, religion and history by writing articles and books on these subjects.

In this study, we inspected "Hâtemü'l-Enbiyâ", one of his works on Islamic History, by means of historical methodology.

Our work is very important especially in terms of understanding the point of view of "Bâtıcılar" in II. Meşrutiyet period to the religion and Islam.

In his study, Celal Nuri indicates that Works on Hz. Muhammed's life have lots of deficiencies. He expresses that there is need to a new methodolgy in the area "siyer" and claims that he meets that necessity.

He came to the point that was reached in nineties ('90's), 80 years before thanks to his new concept to the Islamic History.

In this study we aim to contribute to the subject area by inspecting the work in terms of content and methodology.

ABSTRACT

DEMİR, Habip, Celal Nuri (İleri) and His Islamic Historiography, Master's Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Seyfettin ERŞAHİN, s. 84+4

Raised in the last period of the Ottoman Empire, Celal Nuri (İleri) is an important journalist, intellectual, writer and an invaluable politician.

He is a famous and well-read journalist of II. Mesrutiyet (1908-1918) period and early Republic of Turkey.

He made significant contributions to the areas of law, politics, economy, religion and history by writing articles and books on these subjects.

In this study, we inspected "Hâtemü'l-Enbiyâ", one of his works on Islamic History, by means of historical methodology.

Our work is very important especially in terms of understanding the point of view of "Baticılar" in II. Meşrutiyet period to the religion and Islam.

In his study, Celal Nuri indicates that Works on Hz. Muhammed's life have lots of deficiencies. He expresses that there is need to a new methodolgy in the area "siyer" and claims that he meets that necessity.

He came to the point that was reached in nineties ('90's), 80 years before thanks to his new concept to the Islamic History.

In this study we aim to contribute to the subject area by inspecting the work in terms of content and methodology.

ÖZET

DEMİR, Habip, Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN, s. 84+4

Celal Nuri (İleri) Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde yetişmiş önemli bir gazeteci, yazar, aydın ve değerli bir siyasetçidir.

O, II. Meşrutiyet (1908-1918) ve erken Cumhuriyet döneminin en çok okunan ve tanınan gazetecisidir.

O, hukuk, siyaset, din, ekonomi ve tarih alanında yazdığı makaleler ve kitaplarıyla bu alanlara önemli katkılarda bulunmuştur.

Biz bu çalışmamızda onun, İslam tarihçiliği alanında yazdığı ve tarih metodolojisi hakkındaki çalışması olan “Hâtemü'l-Enbiyâ”'yı inceledik.

Çalışmamız, II. Meşrutiyet döneminin Batıcılarının dini ve İslamı nasıl anladıkları noktasını açıklamaya çalışması bakımından önemlidir.

Celal Nuri çalışmasında Hz. Muhammed'in hayatını anlamada birçok eksikliklerin bulunduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan ona göre siyer alanında yeni bir metodolojiye ihtiyaç vardır ve kendisi bu ihtiyaca cevap vermektedir.

Onun bu çalışması, İslam tarihçiliği alanında 90'lı yıllarda yeni gelenebilen noktaya bundan 80 yıl kadar önce ulaşmış bulunması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Çalışmamız, Celal Nuri'nin sunduğu bu yeni yaklaşımı yansıtmayı amaçlamaktadır ve alana bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.